

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ИЧКИ ИШЛАР ВАЗИРЛИГИ
АКАДЕМИЯСИ

Л. КЕРЕҢ, А. САИДОВ

АМИР ТЕМУР ВА ФРАНЦИЯ

Тошкент
«Адолат»
1996

Керен Л., Саидов А.

Амир Темур ва Франция//Масъул муҳаррир У. Тожихонов/.— Т.: Адолат, 1996.—88 б.

Сарл. олдида Ўзбекистон Республикаси Ички ишлар вазирлиги академияси

2. Автордош.

ББК 63.3(5У) + 63.3(4Фр)

Керен Люсьен, Саидов Акмал.
Амир Темур ва Франция
(Масъул муҳаррир: У. Тожи-
хонов) .1996.

Ўзбекистонлик йирик ҳуқуқшунос А. Х. Саидов таниқли француз олими Л. Керен билан бамаслаҳат, ҳамнафасликда ёзган мазкур китобча Амир Темур ва Теурийлар сулоласи тарихининг француз шарқшунослик мактаби томонидан ўрганилишига бағишланган. Унда таниқли француз ва ўзбек олимининг «темурихонлик мулоқотлари», Амир Теурунинг Франция қироли билан олиб борган дипломатик ёзишмаларидан намуналар берилган.

«Амир Теуру ва Франция» китобчаси буюк давлат арбоби ва музаффар саркарда, бунёдкор, фан ва маданият ҳомийси бўлмиш Соҳибқирон ҳазрати Амир Теуру бобомиз таваллуд кунларининг 660 йиллигига кичик бир туҳфадир.

Тақризчи — академик Б. Аҳмедов.

ТЕМУРШУНОСЛИККА БАДИА

Мустақил Ўзбекистоннинг узоқ ва яқин ўтмишига бўлган қизиқиш ортиб бораётганлиги давримизнинг ўзига хос хусусиятидир. Ўзбекистон Республикаси Президенти И. А. Қаримов таъкидлаганидек, «Мустақиллик йиллари — ўз ўтмишимизни, ўз маданиятимизни, холисона билиб олиш давридир. Бу — жаҳон ҳамжамияти, тарих олдидаги вазифамизни англаб олиш давридир» (И. А. Қаримов. Ўзбекистон иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш йўлида. Тошкент, 1995, 8-бет).

Буюк аждодларимизга, уларнинг ҳаёти, ижоди ва фаолиятига бўлган қизиқиш ниҳоятда катта эканлиги бежиз эмас, албатта. Марказий Осиё халқларининг иқтисодий, сиёсий ва маънавий тараққиётига улкан ҳисса қўшган, марказлашган йирик кучли давлат барпо этиш билан тарихда ёрқин, ўзига хос ва бетакрор из қолдирган Соҳибқирон Амир Темур сиймоси ва Темурийлар сулоласи ана шу қизиқишларнинг нақ ўртасида, ўзак қисмида туради.

Буюк бобокалонимизнинг мислсиз давлат арбоби, саркарда, бунёдкор, ташкилотчи, дипломат ва улуг шахс сифатидаги фазилатлари кўп асрлардан бери тадқиқотчилар диққат-эътиборини жалб этиб келмоқда. Жаҳон шарқшунослигида мустақил темуршунослик йўналиши шаклланган. Бу борада француз олимлари етакчи ўринни эгаллаб келмоқдалар. Аммо, турли сабабларга кўра, француз темуршунослари амалга оширган илмий изланишлар мамлакатимизда атрофлича ўрганилган эмас.

Француз тадқиқотчиларининг Ўзбекистонимиз ҳамда жаҳон тарихи солномаларида муносиб ўрнига эга бобокалонимиз ҳазрати Амир Темур ва унинг авлодлари ҳақидаги ҳар қандай сиёсий ва мафкуравий ақидалардан холи бўлган холис фикрлари Соҳибқирон ва Темурийлар сулоласига адолатли баҳо беришда қўл келиши аниқ.

Ушбу рисола француз темуршунослигининг жаҳон шарқшунослигида тутган ўрнига, унинг асосий тараққиёт босқичлари, йирик намоёндалари ва ўзига хос хусусиятларига бағишланган. Рисоланинг иккинчи қисми таниқли француз олими профессор Л. Керен билан бўлган темурхонлик мулоқотларини ўз ичига олганлиги айниқса мамнуният билан қайд қилишга моликдир. Ри-

солада Амир Темурнинг ўзбек тилида биринчи мартаба эълон қилинаётган дипломатик ёзишмалари тадқиқотчи олимларимиз, талабалар ва кенг китобхонлар оммаси эътиборига сазовор бўлади, деб ўйлаймиз.

Улуғ зот ҳазрати Амир Темур таваллудининг 660 йиллик тўйи арафасида ушбу китобчанинг чоп этилиши буюк бобокалонимиз руҳи покларини шод этажак, иншоаллоҳ.

У. Тожихонов,
ҳуқуқшунослик фанлари доктори.

ИСТИҚЛОЛ ВА АМИР ТЕМУР

Амир Темур даврини бошқатдан ўрганишимиз лозим. Нега деганда Амир Темур тузукларини ўқисам, худди бугунги замоннинг катта-катта муаммоларига жавоб топгандай бўламан.

И. А. КАРИМОВ

Амир Темурга адолатли буюк эҳтиромимиз

Мана беш йилдирким, мустақил Ўзбекистонда ижтимоий ҳаётнинг барча жабҳаларида янги Уйғониш даври давом этяпти. Бу унинг миллий давлатчилигини тиклаётганлигида, бозор иқтисодиёти муносабатларига дадил ўтаётганлигида, ижтимоий адолат қондаларига риоя этаётганлигида, теран ва қадимий маънавиятига қайтаётганлигида, жаҳон ҳамжамиятида ўзининг муносиб ўрнини эгаллаётганлигида ёрқин намоён бўлмоқда. Ўзбекистоннинг энг янги тарихини яратиш даври бошланди.

Истиқлол туфайли халқимизнинг буюк авлод-аждодларимиз яратган бебаҳо маънавият сарчашмаларидан баҳраманд бўлиш даври етиб келди. Улуғ алломаларимиз, буюк мутафаккирларимиз, руҳи пок бобокалонларимиз номларини халқимиз дуолар билан эсламоқда ва уларга ҳаққоний ҳурмат-эҳтиром кўрсатмоқда.

Ўзбек халқига, жаҳон ҳамжамиятига шарқона миллий қадриятларимиз ва маънавиятимиз ҳақидаги олий ҳақиқатни баён қилиш имконияти туғилганлиги мустақиллик шарофатидандир. Юртбошимиз раҳнамолигида маънавий-ахлоқий қадриятларимизни тиклаш ва мустаҳкамлаш йўлларини кўрсатувчи янги босқичга асос солинди ва келажаги буюк Ўзбекистонимизнинг маънавий камолотида янги Уйғониш даври юзага келмоқда.

«Маънавий, илмий ва эстетик қадриятлар халқимизнинг турмуш тарзида, анъанавий маданиятида муҳим ўрин олган. Биз ўзимизнинг тарихимизни ва жаҳон цивилизациясини ривожлантиришга бебаҳо ҳисса қўшган аждодларимиз — Шарқнинг мутафаккирлари Ал-

Бухорий, Ат-Термизий, Аҳмад Ясавий, Баҳоуддин Нақшбанд, Ал-Хоразмий, Беруний, Ибн Сино, Навоий, Улуғбек ва бошқаларни эъозлаймиз ҳамда улар билан фахрланамиз» (И. А. Каримов БМТ Бош Ассамблеясининг 48-сессиясидаги маърузаси, Тошкент, 1993, 6-бет).

Инсоният цивилизацияси тараққиётига бебаҳо ҳисса қўшган аждодларимиз мероси, бугунги истиқлолимизнинг олтин пойдеворидир. Инсонни маънавий етуликка чорловчи илмий, ахлоқий, диний ва ҳуқуқий қадриятлар халқимизнинг турмуш тарзида, анъанавий маданиятида муҳим ўрин олган.

Биз — буюк авлод-аждодлар ворисимиз, халқимизнинг кўҳна ва бой тарихини давом эттирувчиларимиз. Уч миңг йилни қамраб олган улуғ тарихимизнинг инсоният тараққиётида катта ўчмас из қолдирган бир қисми ҳазрати Амир Темур фаолиятида мужассам бўлган. Шу муносабат билан «Биз ўз халқимиз тарихини, унинг узвий ажралмас қисмини ташкил этувчи Амир Темур ва Темурийлар даври тарихини чуқур биламизми?» ёки таниқли ёзувчимиз Хуршид Даврон сўзлари билан айтганда, «Ўзбек тарихий нуқтаи назари борми?» деган табиий савол туғилади ва бу саволга «йўқ» деб жавоб бериш мумкин (Хуршид Даврон. Соҳибқирон набираси. Тошкент, 1995, 9-бет). Чунки биз етмиш йиллик маънавий «манкуртлик» замонида ўз тарихимизни ва Марказий Осиёда бобокалонимиз асос солган Уйғониш даврини атрофлича ва холисона ўргана олмадик, унинг ютуқлари ва нуқсонлари билан халқимизни таништира олмадик. Тарихимизга бўлган бундай муносабатнинг сабаблари нимада эди?

Биринчидан, собиқ Иттифоқ таркибига кирган халқлардан славянлар, биринчи навбатда рус халқи тарихини ўрганиш ва унинг ижобий томонларини ҳаддан ташқари бўрттириб кўрсатган ҳолда Шарқ халқлари, шу жумладан, ўзбек халқи тарихини камситиш, унинг ўтмишини асосан «қора бўёқ»ларда кўрсатишга, ижобий томонлари ҳақида оғиз очирмасликка ҳаракат қилинди. Бу совет империяси даврида барча ижтимоий фанларда кенг тарқалган ва муҳим ўрин олган «оврупонцентризм»ча ёндошувнинг натижаси эди.

Иккинчидан, бу даврда фақат халқимиз қўлига эмас, ҳатто Алишер Навоий ва Заҳириддин Муҳаммад Бобур замонида кенг тараққий топган ўзбек адабий ти-

лига ҳам кишан солинди, халқнинг мин-минг йиллик маданияти ва маърифати оёқ ости қилинди. Миллий маданиятимизнинг заифлашуви натижасида, айниқса, бирлик, ҳамкорлик, ҳамдўстлик, миллий ғурур анъаналари унутилди. Пировардида, ўтмиш билан ҳозирги кун ўртасида кескин узилиш пайдо бўлди. Шарқнинг буюк алломалари, халқимиз тарихи, маданияти ва фанида ўчмас из қолдирган зотларнинг айримларини билсакда, уларнинг илмий ва маданий меросидан четлаштирилдик. Мазкур омилларнинг барчаси миллатимиз равнақиға ва истиқболига, ўзлигимизни англашимизга, миллий тилимиз ва маданиятимиз тараққиётига кучли салбий таъсир кўрсатди.

Учинчидан, ягона коммунистик мафкура ҳукмронлиги даврида 1917 йилги Октябрь давлат тўнтаришига қадар бўлган тарихимиз фақат бир томонлама, салбий нуқтан назардан ёритилди. Қадимги, ўрта асрлар ва янги давр тарихи чекланган ва халқ манфаатлари ҳимоя қилинмаган деган руҳда талқин қилиниб, у даврлардаги ижобий тарихий тажриба ҳақида лом-мим дейилмади.

Тўртинчидан, Шарқ халқлари, шу жумладан ўзбек миллий давлатчилиги тарихини ўрганишга турли хил йўллар билан тўсқинлик қилиб келинди. Агар дарсликларда, ўқув дастурлари ва қўлланмаларида ўзбек давлатлари тарихи, йирик давлат арбоблари, сиёсий мутафаккирлари тўғрисида у ёки бу даражада сўз юритишга тўғри келган ҳолда ҳам кўпроқ давлатнинг деспотик хусусиятларига, қонунсизлик, зўравонлик ҳукм сурганлигига, шарият-мусулмон ҳуқуқининг реакцион моҳиятига, подшоҳлар зулми, қонхўрлиги, босқинчилиги, уларга қарши халқ қўзғолонларига асосий эътибор бериларди, халқ орасидан етишиб чиққан алломаларнинг қарашлари идеалистик, диний-мистик, ҳаёлий, халқ манфаатидан йироқ деб уқтирилди, жаҳон давлатчилиги бошқаруви тажрибасига улар қўшган ҳисса ҳақида оғиз ҳам очилмасди.

Бешинчидан, Ўзбекистон халқлари тарихи олий ўқув юртларида, асосий фан сифатида эмас, балки иккинчи даражали фан сифатида ўқитиб келинди. Уни ўрганиш учун жуда ҳам кам ўқув соати ажратиларди. Асосий эътибор КПСС тарихи ёки СССР тарихи доирасида Россия халқлари тарихини ўрганишга қаратиб келинди. Академик Б. Аҳмедовнинг гувоҳлик беришича,

И. Сталиннинг шахсан ўзи «СССР тарихи» дарслигидан «Темур давлати» деган бўлимни чиқартириб ташлаган экан (Ҳаким Сатторий. Хотира карвони. Амир Темур салтанатига сафарлар. Тошкент, 1994, 123-бет). Албатта, бундай ёндашув фавқулодда бир ҳол бўлмай, балки олдиндан режалаштирилган рушлаштириш сиёсатининг натижаси эди. Мақсад ўзбек халқини ўз тарихидан ажратиш, гўёки бундай тарих бўлмаган деган фикрни туғдириш ва сингдириш эди. Бу сиёсатнинг асосий мақсади келажакда миллий кадриятлар тўлиқ унутилган, бир тилда сўзлашувчи, ҳамма бирдай фикрловчи, бир марказдан осонгина бошқарилувчи том маънодаги ягона давлатни ташкил этишдан иборат эди.

Мустақиллик туфайли тарихга бўлган муносабат тубдан ўзгарди. Биз ўз тарихимизни холисона, мафкураравий ақидалардан холи равишда ўрганиш имкониятига эга бўлдик. Кейинги йилларда бу борада бир қатор ижобий ишлар қилинди. Жамиятимизда ҳукм сура бошлаган истиқлолнинг маънавий муҳити Амир Темур ва Темурийлар даври тарихини ўрганишга ҳам ижобий таъсирини ўткази бошлади.

Истиқлол натижаси ўлароқ адолат қарор топиб, машҳур давлат арбоби ва музаффар саркарда, буюк бунёдкор ҳазрати Амир Темур инсоният тарихида ўчмас из қолдирган улуғ инсон сифатида халқимиз бағрига қайтгани, илоҳим мангуга бўлсин. Бугун ана шундай бир бахтдан қувониб, шухратли ва музаффар жаҳонгир номларини эҳтиром билан ёдга олмоқдамиз. Эндиликда улуғ бобокалонимизнинг муборак номлари катта бир маданият атамасига айланиб бормоқда.

«Қизил империя» даврида «Амир Темур номи тарихимиз саҳифаларидан қора бўёқлар билан ўчирилди, унутишга маҳкум этилди. Мақсад халқимизнинг юрагидан миллий онг, миллий ғурур туйғусини йўқотиш, уни қарамликка, тобеликка кўндирди эди. Лекин, ўзбек халқи ўз аجدодларини, ўз баҳодирларини унутмади, уларни ҳамиша юрагида, қалб тўрида сақлади» И. А. Каримов. Эҳтиром. «Халқ сўзи», 1993 йил 1 сентябрь).

Буюк бир давлатга асос солган, оламни тебратган, номи етти иқлимда машҳур бўлган бобокалонимизнинг от устидаги сиймоси мустақиллик ва эркинлик рамзи сифатида азим шаҳар Тошкентнинг марказий ҳиёбонига қўйилди. Бу йил Соҳибқирон туғилган юрт Шаҳрисабзда ва салтанатининг пойтахти Самарқандда

унинг ҳайкаллари ўрнатилади. Шаҳрисабздаги ёдгорлик тақдирига жаҳонгирлик битилган навқирон йигитнинг тажассумига ўхшайди. У шаҳардаги Оқсарой мажжуи ҳудудида қўйилади. Самарқанддаги ҳайкалда Соҳибқирон тахтда ўтирган ҳолатида буюк давлатнинг асосчиси, тадбиркор раҳбар ва донишманд сиёсатчи сифатида тасвирланади («Халқ сўзи», 1996 йил 27 январь).

Зеро маънавиятимизнинг энг теран ўқ томирларидан бири зоти улуғ Амир Темур сиймосидир. Соҳибқирон сиймоси инсоният тарихида бизгача бўлган, биздан кейин ҳам бўладиган катта бир оламшумул воқеликдир.

Дарҳақиқат, тарих такрорланади ва элагид а ўз қаҳрамонларини элайди. Комилни комил танийди, буюкларни буюклар тан оладилар. Амир Темурдек улуғ бобомиз ҳақида олимларимиз ва адибларимиз сўнгги йилларда бир қатор илмий, тарихий ва бадиий асарлар яратдилар.

Соҳибқирон бобомизнинг ҳозирги кундаги қадрла-нишига замин тайёрлаган сиймолардан бири таниқли ўзбек олими академик И. М. Мўминовдир. У бу йўлда мардонавор курашди ва жонини фидо қилди. И. Мўминовнинг «Амир Темурнинг Ўрта Осиё тарихида тутган ўрни ва роли» (Тошкент, 1968) номли ўз даврида катта «шов-шувларга» сабаб бўлган рисоласининг 1993 йилда қайта нашр этилиши муҳим воқеа бўлди.

Биринчи маротаба «Темур тузуклари» (Тошкент, 1991) ўзбек тилида тўла чоп этилди. «Амир Темур Кўрагон. «Зафар йўли» (Тошкент, 1992), «Амир Темур ўғитлари» (Тошкент, 1992), «Сомон йўли. Адабий-тарихий мажуа» (Тошкент, 1992), «Ўзбегим» (Тошкент, 1992) каби китоблар чоп этилди.

Мирзо Улуғбекнинг «Тарихи арбаъ улус» («Тўрт улус тарихи») — Тошкент, 1994) ва «Зижи жадиди Кўрагоний»), («Улуғбек Кўрагонийнинг фалакиётга оид жадваллари») Тошкент, 1994), Шарафуддин Али Яздийнинг «Зафарнома»си («Шарқ юлдузи» журнали, 1992—1993 йил сонлари), Ибн Арабшоҳнинг «Ажойиб ал-мақдур фи тарихи Таймур (Темур тарихида тақдир ажойиботлари)» — Тошкент, 1992), Ҳ. Вамберининг «Бухоро ёҳуд Мовароуннаҳр тарихи» (Тошкент, 1990), М. Иваниннинг «Икки буюк саркарда. Чингизхон ва Амир Темур» (Тошкент, 1994), Мулло Салоҳиддин ибн Мулло Алоиддин хожа эшон (Салоҳиддин Тошкандий-

нинг «Темурнома» (Тошкент, 1990), Абдулғозийнинг «Шажарайи турк» (Тошкент, 1992) тарихий асарлари ва бошқа асарлар нашр қилинди.

1992 йил май ойида тузилган «Амир Темур маърифий жамияти» ҳозирги замон ўзбек темуршунослигининг шаклланиши ва ривожланишида муҳим роль ўйнай бошлади.

Таниқли тарихшунос олим академик Б. Аҳмедовнинг «Ўзбекистон халқлари тарихи манбалари» (Тошкент, 1991), «Тарихдан сабоқлар» (Тошкент, 1994), «Улуғбек» (Тошкент, 1994) ва «Амир Темур» (Тошкент, 1995) китоблари бу борадаги салмоқли қадамлардир. Ашраф Аҳмаднинг «Улуғбек Муҳаммад Тарағай (1394—1449)» — Тошкент, 1994), Ҳ. Бобоевнинг «Амир Темур ва унинг қарашлари» (Тошкент, 1992), Т. Файзиевнинг «Темурий маликалар» (Тошкент, 1994) ва «Мирзо Улуғбек авлодлари» (Тошкент, 1994), А. Муҳаммаджановнинг «Темур ва Темурийлар салтанати» (Тошкент, 1995), «Ўзбекистон тарихи. (У асрдан XVI аср бошларигача)» — Тошкент, 1994), Ш. Қаримов, Р. Шамсутдиновнинг «Соҳибқирон Амир Темур ва унинг салтанати» (Андижон, 1995) ва «Ватан тарихи» (Андижон, 1995), О. Бўриевнинг «Амир Темур пирлари» (Тошкент, 1995), Б. Валихўжаевнинг «Хўжа Ахрор тарихи: Самарқанд ва самарқандликлар» — (Тошкент, 1994), М. Худойқуловнинг «Ривоятлар ва ҳикоятлар» (Тошкент, 1995) номли асарлари халқимиз мулкига айланди.

Кейинги йилларда нашр этилган Амир Темур ва Темурийлар тўғрисидаги барча мазмунли рисола ва мақолаларни қайд этишнинг имкони бўлмаганлигидан фақат уларнинг муаллифларини санаб ўтамиз. Ҳ. Зиёев, А. Қаюмов, А. Ўринбоев, Р. Мукминова, Ҳ. Бобобеков, А. Абдураҳмонов, У. Уватов, П. Равшанов, П. Зоҳидов, Ф. Сулаймонова, А. Ҳайитметов, Д. Юсупова, Ю. Буриков, Т. Ходжайов, А. Абдунабиев, А. Абдураимов, Ҳ. Султонов, Э. Ртвеладзе, Хайрулла Исматилла ва бошқалар.

Шоиру адибларимиздан Абдулла Ориповнинг «Соҳибқирон» (Тошкент, 1996) номли шеърий драмасини, Хуршид Давроннинг «Самарқанд ҳаёли». Тарихий ва маърифий бадиалар» (Тошкент, 1991) ва «Соҳибқирон набираси ёҳуд митти юлдуз қиссаси» (Тошкент, 1995) китоблари, Ҳаким Сатторийнинг «Хотира карвони (Амир Темур салтанатига сафарлари)» — Тошкент,

1994) рисоласи, Тўра Мирза, Маъруф Жалил ва О. Бўриевнинг асарларини алоҳида қайд этмоқ керак.

Е. Березиковнинг «Буюк Темур» (Тошкент, 1995) тарихий романи, В. Череванскийнинг «Амир Темур. Болалиги. Жанговар йўли. Вафоти. Тарихий роман». (Тошкент, 1993), Хильда Хукхемнинг «Етти иқлим ҳукмдори» (Тошкент, 1995) китоблари чоп этилди.

Албатта, ўзбек темуршунослигининг биз зикр этиб ўтган намуналари ҳали жуда кам, катта ишнинг бошланиши, «хамир учидан патир», холос. Биз тилга олган ва бўлажак тадқиқотлар ҳамда асарлар Соҳибқирон Амир Темур бобомиз тарихи ҳақидаги бор ҳақиқатни анча тўла очиб беришига ишончимиз комил.

Мустақиллик нима берди, дейилган саволга у бизга бир қатор илоҳий неъматлар, тарихий воқеалар қатори бобомиз Амир Темурни қайтиб берди дейишимиз жоиздир. Шу муносабат билан атоқли шоиримиз Абдулла Орипов мамлакатимиз пойтахти азим Тошкент шаҳрида ҳазрати Соҳибқиронга қўйилган ҳайкалнинг очилишида ўқиган шеърида шундай деган эди:

Не бахтким, туққан юрт бўлганда озод,
Муборак Ватанга қайтиб келмишсиз,
Қулоқ тутгаймиз деб, ноаҳил авлод
Ташаккур, бизларни кўзга илмишсиз.

Амир Темур йили

Ўзбекистон Республикаси Президенти И. А. Каримов Фармони билан 1996 йил бобокалонимиз Амир Темур йили деб эълон қилинди. Бу Истиқлол шарофати ўлароқ ҳазрати Амир Темур бобомизнинг миллий давлатчилигимизни барпо этишга, фан, таълим ва маданият тараққиётига қўшган улкан ҳиссасининг эътироф этилишидир.

1996 йил апрель ойида Соҳибқирон Амир Темур таваллуд топганига 660 йил тўлади. Бу сана нафақат Ўзбекистон ва Марказий Осиёда, балки ЮНЕСКО Бош Ассамблеясининг 1995 йил октябрь-ноябрь ойларида бўлиб ўтган 28-сессияси қарори билан бутун дунёда кенг нишонланади (Бу қарор ЮНЕСКО Бош Ассамблеяси 28-сессияси қарорлари тўпламида нашр этилган: UNESCO: Resolutions twenty-eighth session of the General Conference. Vol. I, Paris, 1996. p. 89).

1996 йил 11 январда Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ушбу қарорни тўла қўллаб-қувватлаган ҳолда Парижда «Темурийлар даврида фан, маданият ва таълим равнақи» ҳафталигини ўтказиш тўғрисида» махсус қарор қабул қилди. Шу муносабат билан юртбошимиз таъкидлаганидек, «бу барчамизнинг қалбимизда чексиз фахр ва ифтихор уйғотиши билан бирга зиммамизга улкан масъулият, ҳам юклайди» («Халқ сўзи», 1996 йил 5 январь).

Ҳазрати Амир Темур тўйи — бу бутун миллат байрамидир. Қадриятларимизни, маънавиятимизни яна бир бор улуғлайдиган байрамдир. Бобокалонимизнинг таваллуд куни жаҳон миқёсида байрам қилинаётган экан, бу дунё афкор оммасининг Соҳибқирон Амир Темурга ва уни вояга етказган юртга, халққа ва у яратган тарихга самимий ҳурмат-эҳтиромни ўлароқ қалбларимизни қувончга тўлдиради.

ЮНЕСКО Амир Темур ва унинг авлод-аждодларини улуғламоқда

Бирлашган Миллатлар ташкилотининг таълим, фан ва маданият масалалари билан шуғулланувчи ихтисослашган ташкилоти — ЮНЕСКО ва Ўзбекистон ўртасида яқин алоқалар ўрнатилган. БМТ тизимида ЮНЕСКО «ғоялар лабораторияси», уларни ҳаракатга келтирувчи куч, бутун жаҳон ҳамжамияти ва ҳар бир давлат фойдалана олиши учун илғор тажрибани кенг ёядиган ташкилот сифатида ноёб нуфузга эга.

ЮНЕСКОнинг ёш мустақил давлатларга таълим ва фанни ривожлантириш бобида миллий сиёсатни ишлаб чиқиш, бетакрор маданиятларини қайта тиклаш, оммавий ахборот воситаларининг ўзига хос тизимларини барпо этиш тамойилларини белгилаб олиш соҳасида кўмаклашишга қаратилган фаолияти жаҳонда кенг эътироф этилмоқда.

ЮНЕСКО Бош Ассамблеясининг 28-сессияси ҳазрати Амир Темур таваллуд топган куннинг 660 йиллигини бутун дунё миқёсида нишонлаш тўғрисида тарихий қарор қабул қилган экан, бу бобокалонимиз жаҳон фани, маданияти, меъморчилиги ва санъатида, Шарқ цивилизацияси ва тараққиётига қўшган улкан ҳиссанинг тан олиниши демакдир. Шу муносабат билан

Ўзбекистон Республикаси Президенти И. А. Каримов ташаббуси ЮНЕСКО Бош директори Федерико Майор томонидан қўллаб-қувватланиб, Парижда, ЮНЕСКО қароргоҳида «Темурийлар даврида фан, маданият ва таълим равнақи» мавзуида маданият ҳафталиги ўтказилиши мўлжалланганлиги ҳам бунинг яққол исботидир.

Ф. Майор ўз фаолиятида жаҳон маданияти ривожланишига, таълимнинг самарадорлиги, фан тараққиёти, халқлар ва инсонлар тинчлигига алоҳида эътибор берди. «Тинчлик — бу биз, инсонлар ўз инсоний вазифамизни адо этишимиз учун асосий шартдир», — дейди у («Халқ сўзи», 1995 йил 25 август). Ўзбекистондаги бағрикенглик, миллатлараро тотувлик, сиёсий барқарорлик, туб демократик ислоҳотлар, юртбошимизнинг миллий маънавиятимизни, улуғ авлод-аждодаларимизнинг номларини тиклаш борасида олиб бораётган оқилона сиёсати ЮНЕСКО дастурларига ва унинг Бош директори фаолияти фалсафасига ҳамоҳангдир. Шунинг учун ҳам Ф. Майор Ўзбекистонга катта қизиқиш билан қарайди, учрашув ва суҳбатларда ўзбек халқининг қадимий тарихи, маданияти ва санъати бойлигидан, буюк алломаларимизнинг жаҳон хазинасига қўшган ҳиссасидан хайратини яшира олмайди.

Ф. Майор Президентимиз И. А. Каримовга йўллаган хатида шундай деб ёзади: «Самарқанд, Бухоро ва Хивага қилган сафарим ҳаётимдаги ҳаяжонли дамларим бўлди. У ерлар эртақлардаги каби афсонавий ва тарихий жойлардир.

Мен Ипак йўли шу жойлардан ўтиб, маданиятлар ва динларнинг бир-бирига кириб келганлигини ва Шарқ билан Ғарб мулоқотига кўмаклашганлигини тасаввур этишга ҳаракат қилдим. Мен борган жойлар инсоният тақдирлари чорраҳалари ўтган буюк шаҳарлар эди.

Ҳозир биз, тарих билан ҳисоблашган ҳолда, ипак йўли тинчлик ва мулоқот йўли сифатида хизмат қилишини давом эттиришга кўмаклашмоғимиз лозим» («Халқ сўзи», 1995 йил 3 ноябрь).

Инсоният маданияти тарихида Ўзбекистон муҳим ўрин эгаллайди. Маданий ва маънавий меросга бой заминимиз фақат Марказий Осиёдагина эмас, балки бутун дунёда ижтимоий жараёнларга ҳам таъсир ўтказиб келган. Ўзбекистон ўз давлат мустақиллигини эълон қилиб, ижтимоий ҳаётнинг барча жабҳаларида туб де-

мократик ислоҳотларни амалга оширар экан, фан таълим ва маданият соҳасида ҳам ўз истиқлол, тараққийёт йўлини белгилаб олган.

Ҳали мамлакатимиз истиқлолга эришгунга қадар ҳам ЮНЕСКО Ўзбекистонга катта қизиқиш билан қарар эди. Бу обрўли халқаро ташкилот ўзбек халқининг жаҳон маданияти хазинасига қўшган улкан ҳиссасини ҳисобга олиб, буюк қомусий алломалар Абу Райхон Беруний ва Абу Али ибн Сино таваллудларининг 1000 йилликларини, азим шаҳар Тошкентнинг 2000 йиллигини нишонлаган эди.

Асримизнинг 60- йилларидан бошлаб ЮНЕСКО «Марказий Осиё цивилизацияси тарихи» номли кўп жилдлиқ йирик халқаро тадқиқот олиб бормоқда ва шу кунга қадар китобнинг икки жилди нашр қилинди. /Қаранг: History of civilisations of CENTRAL ASIA. Volume I: The dawn of civilisation: earliest times to 700 B. C. Paris, 1992; Volume II: The development of sedentary and nomadic civilisations: 700 B. C. to A. D. 250. Paris, (1993). Бу асарни ёзишда таниқли ўзбек олимлари ҳам иштирок этганлар ва ҳамкорликларини давом эттирмоқдалар. Ушбу асарнинг тайёрланаётган тўртинчи жилдида Амир Темур салтанати ва Темурлар даври тарихи, маданияти ва санъатига жуда катта ўрин берилган.

Ўзбекистон билан ЮНЕСКО ўртасидаги муносабатлар мамлакатимиз мустақилликка эришгач, янги босқичга кўтарилди. 1993 йил 29 октябрда Ўзбекистон ЮНЕСКОнинг тўлақонли аъзоси бўлди. Уша пайтдаёқ ЮНЕСКО дастурига буюк мунажжим ва давлат арбоби Муҳаммад Тарағай Улуғбек таваллудининг 600 йиллигини нишонлаш таклиф қилинди.

Буюк аллома Мирзо Улуғбекнинг 600 йиллик таваллуд саналари ЮНЕСКОнинг Париждаги қароргоҳида юксак даражада нишонлагани Ўзбекистон билан ушбу ташкилот ўртасидаги ҳамкорликнинг янги асосдаги ривожини бошлаб берди (Usubbek Paris (PARIS MATCH, 1994, 22 december). Бу тадбир бобокалонимиз ҳазрати Амир Темур муборак байрамларининг бошла ниши, дебочаси, бўлди дейиш ҳар томонлама тўғридир.

Ўзбекистон Республикасининг ЮНЕСКО ишлари бўйича миллий комиссиясининг тузилиши ўзаро ҳамкорлигимиз самарадорлигини оширишда муҳим қадам бўлди.

1995 йили август ойида ЮНЕСКО Бош директори Ф. Майорнинг Ўзбекистонга расмий ташрифи, унинг Ўзбекистон Республикаси Президенти И. А. Каримов билан музокаралари ва Ўзбекистон билан ЮНЕСКО ўртасида ҳамкорлик тўғрисида Меморандумнинг имзоланиши, Самарқандда ЮНЕСКОнинг Марказий Осиё тадқиқотлари халқаро институтининг очилиши муносабатларимизни янада юқори поғонага кўтариб, ҳамкорлигимиз соҳаларини кенгайтди.

ЮНЕСКО Бош Ассамблеясининг 28-сессиясида Ўзбекистон ҳукумат делегациясининг биринчи бор қатнашиши, Амир Темур таваллуд топган куннинг 660 йиллигини, Бухоро ҳамда Хива шаҳарларининг 2500 йиллигини нишонлаш ҳақидаги қарорларнинг ҳамда Марказий Осиё мамлакатлари учун махсус дастурнинг қабул қилиниши мустақил Ўзбекистонимиз обрўси жаҳон ҳамжамиятида тобора ўсиб бораётганлигининг тасдиғидир. Шу маънода, Ф. Майор таъкидлаганидек, «1995 йилда Ўзбекистон ЮНЕСКО учун энг йирик кашфиёт бўлди» («Халқ сўзи», 1995 йил 28 ноябрь).

Буюк бобокалонимизнинг 660 йиллик байрами тантаналарида марказий ўринни, шубҳасиз, «Темурийлар даврида фан, маданият ва таълим равнақи» номли маданият ҳафталиги эгаллайди. Ҳафталик доирасида Амир Темур ва Темурийлар сулоласининг илмий-маданий мероси ҳақида тарихий кўргазма, мустақил Ўзбекистоннинг ҳозирги замон тасвирий санъати намоёндалари асарларининг энг яхши намуналари кўрсатилади. Бундан ташқари кўп асрлик анъаналарга бой ўзбек миллий амалий санъати вакиллари ўз ижодларини бевосита намойиш этадилар. Ўзбекистон санъат усталари ўзларининг сержило куй ва қўшиқлари билан қатнашадилар.

Жаҳон темуршунос олимларининг халқаро илмий анжумани ЮНЕСКОнинг маданиятлараро дастури директори Дуду Дьен, 1987 йил Францияда ташкил этилган «Темурийлар даври тарихи ва санъатини ўрганиш ва француз-ўзбек маданий алоқалари Уюшмаси» Раиси профессор Л. Керен ва шу Уюшма Бош котиби Ф. Бопартюс-Брессан хоним ва Ўзбекистон Фанлар академияси олимлари билан биргаликда тайёрланди. Йирик темуршунос олимлар шу анжуманда қатнашиш истагини билдирдилар. Ўзбекистон Республикасининг Франциядаги Элчихонаси академик Э. В. Ртвеладзе би-

лан биргаликда анжуман иштирокчилари маърузаларининг қисқача баёни тўпламини тайёрлаб, Парижда француз тилида чоп эттирмақда.

Ҳақиқатан ҳам, ЮНЕСКО Котибияти Амир Темур таваллудининг 660 йиллиги тантаналарига катта эътибор бермоқда. Жумладан, ЮНЕСКО «Ипак йўли — мулоқотлар йўли» халқаро илмий экспедициясининг координатори сенегаллик Дуду Дьеннинг ҳазрати Амир Темур тўғрисидаги қуйидаги сўзлари эътиборга моликдир: «Темур ниҳоятда серқирра, фаолняти мураккаб сиймо, улуғ зот. У, бир томондан, дунёни титратган жаҳонгир, иккинчи томондан, дунё авлодларини маънавий, моддий қарздор қилган буюк инсон! Тарихда буюк саркардалар кўп бўлган. Агар француз саркардаси Наполеон билан Темурни қиёслайдиган бўлсак, иккинчиси биринчисидан ўн чандон устун туради. Наполеон жаҳонгир бўлиб, борган жойларини вайрон этиб, бунёдкорликка кам эътибор берган бўлса, Темур ўз даврининг буюк саркардаси — фотиҳи сифатида кўп ерларни забт этди. Лекин у ерларда ҳам бинолар қурдирди, каналлар қаздириб, сув чиқартирди. Аммо босиб олган жойларидаги энг яхши усталарни, олиму фозилларни ўзи билан бирга олиб юриб, бебаҳо бинолар билан кўпгина гўзал шаҳарлар безагига безак, кўркига кўрк қўшди». («Ёш ленинчи», 1991 йил 31 июль).

Бир сўз билан айтганда, шубҳасиз, Париждаги байрам тадбирлари улуғ давлат арбоби, моҳир саркарда, буюк бунёдкор, фан, маданият, санъат ва таълим ҳомийси бўлмиш Соҳибқирон Амир Темурнинг жаҳон маданияти, санъати, фани, илмига, хусусан, Шарқ цивилизациясига қўшган улкан ҳиссасини ва ёш мустақил Ўзбекистонимизнинг нақадар чуқур маънавий илдизларга эга эканлигини ва тобора ошиб бораётган халқаро нуфузини дунёга яна бир бор намоён этади.

Соҳибқирон Темур ва тарих сабоқлари

Маълумки, ўтмишни билиш ҳозирги кунни тўғри англаш тақозосидир. Шунинг учун Ўзбекистоннинг ҳар бир ватанпарвар ва миллатпарвар фуқароси Амир Темур ва Темурийлар даври тарихи ҳақидаги бор ҳақиқатни ўрганиши лозим. «Билишимиз шарт бўлган тарих саҳифаларини қунт билан варақлаш ҳаммамиз учун

ҳам фарз, ҳам қарзидр» (И. А. Каримов. Биздан обод ва озод Ватан қолсин. Тошкент, 1994, 185- бет).

Амир Темур ва Темурийлар сулоласи тарихини чуқур билиш нима учун зарур? Биринчидан, ўз тарихини, насл-насабини, меросини билмаган миллатнинг келажаги бўлмайди. Чунки ҳар бир халқнинг ўз тарихи мавжуд. Ўз тарихини билмаган, унинг ижобий ва салбий тажрибаларини ўрганиб, тегишли хулосалар чиқармаган халқ бугунги ҳаётининг қадрини ва муаммоларини тушуниб ета олмайди, ўз келажаги ҳақида аниқ тасаввурга, пухта ишланган дастурга эга бўла олмайди. Биз келажаги буюк Ўзбекистонни барпо этишга киришган эканмиз, бобокалонимизнинг улуғ ҳаёти ва фаолияти бизга катта ишонч, интилиш, қатъият ва куч-қувват бахш этади.

Иккинчидан, Амир Темур ва Темурийлар тарихини ҳар томонлама чуқур ўрганиш фақат илмий ва маърифий аҳамият касб этиб қолмасдан, тарбиявий ва амалий аҳамиятга ҳам эгадир. Бу даврда шаклланган ва ривожланган тарих сабоқларидан мустақиллик йўлида фойдаланиш зарур. Тарих ҳар бир инсонни ўз Ватанига муҳаббат, садоқат, ўз халқининг ўтмиши ҳақида аниқ тасаввурга эга бўлиш, унинг ҳозирги куни ва келажаги билан ғурурланиш руҳида тарбиялашнинг муҳим воситаларидан биридир. Шу боисдан Амир Темур ва Темурийлар даври тарихини ўрганиш ва таҳлил қилиш ҳозирги кунда ҳам ўз аҳамиятини йўқотмаган хулосалар чиқариш имконини беради. Буларни Амир Темур тарихи сабоқлари деб аташ мумкин. Сабоқларнинг энг асосийлари қуйидагилардир.

Биринчиси, Амир Темур бир юз эллик йиллик қарамликдан сўнг ўзбек миллий давлатчилигининг мустақиллигини тиклаган, мамлакат ва минтақаларни бирлаштирган, ўз замонаси учун дунё миқёсидаги тараққийпарвар марказлашган давлат бошқарув тизимини яратган.

Иккинчиси, Соҳибқирон ўз салтанатида тинчлик, осойишталик ва барқарорликни таъминлашга энг асосий вазифа деб қараган ва бу борада барча чораларни ишга солган. Бунинг натижасида иқтисодий, сиёсий ва маданий соҳаларда улкан ютуқларга эришилган. Бу ул зотнинг адолатли, халқпарвар сиёсати натижасидир. Бундай сиёсат туфайли халқ билан давлат ўртасида ўзаро ҳамкорлик, бир-бирини қўллаб-қувватлаш юзага кел-

ган, давлат бутун чоралар билан ўз фуқаролари ҳақида ғамхўрлик қилган. Аҳолига жабр-зулм ўтказганларни, ўғри-талончиларни, босқинчиларни қаттиқ жазолаган, халқ эса бунга жавобан Амир Темур олиб берган сиёсатни қўллаб-қувватлаб, у ўрнатган қонун-қондаларга риоя этган.

Учинчиси, Амир Темур деҳқончилик, ҳунармандчилик, ички ва ташқи савдони ривожлантириш учун зарур шарт-шароитлар яратган. Унинг ҳукмронлик даврида ва шундан кейин мулкчилик муносабатлари, солиқ тизими тараққий этган.

Тўртинчиси, Амир Темур фан ва маданият равнақига кенг имкониятлар яратган, дин пешволари, олимлар, санъаткорлар, меъморлар, ёзувчилар, шоирларга алоҳида ғамхўрлик кўрсатиб турган. Бундай сиёсатнинг натижаси ўлароқ Шарқ Уйғониш даврининг иккинчи босқичига асос солинган.

Бешинчиси, Амир Темур моҳир ва музаффар саркарда сифатида мамлакатнинг мудофаа қудратини мустаҳкамлаш, ҳарбий қўшиннинг моддий таъминоти, уни қуроллантириш, ҳарбий интизом масалаларига алоҳида эътибор берган.

Олтинчиси, Амир Темур салтанатнинг барча минтақаларидаги ҳақиқий аҳвол, маҳаллий амалдорларнинг халққа муносабати, бозорлардаги нарх-наво, жойлардаги тартиб-интизом ҳақида аниқ, тўғри маълумотга эга бўлишга катта эътибор берган. Бунинг учун махсус ахборот тўпловчилардан, алоқа хизматларидан, жойларга топшириқ билан юбориладиган ишончли вакиллардан фойдаланган. Соҳибқирон бевосита халқ билан учрашиб турган, халқнинг арз ва шикоятларини бевосита кўриб ва эшитиб ҳал қилган.

Еттинчиси, Амир Темур мансабдор шахсларни танлаш, уларни жой-жойига қўйиш, улар фаолиятини назорат қилиш масалаларига катта эътибор берган. Бирор кишини у ёки бу мансабга тайинлашда унинг наслнасабини, билимини, қобилиятини, ҳаётий тажрибасини, ахлоқий хислатларини, ўз касбига, Ватанига, халқига садоқатини ҳисобга олган. Мансабдорлар фаолиятига баҳо беришда халқнинг улар ҳақидаги фикри, адолат ва инсоф билан иш кўришлари, масалаларни қонуний ҳал қилишлари асосий меъёр бўлиб хизмат қилган.

Саккизинчиси, Амир Темур салтанатида давлат аҳа-

миятига молик масалалар кенгашларда маслаҳатлашиб ҳал этилган. Соҳибқирон ва Темурийлар ўз атрофига олиму фузалоларни тўплаб, давлатни бошқаришда улар билан бамаслаҳат, фикрларини ҳисобга олиб иш кўрганлар.

Тўққизинчиси, Амир Темур шарият, тура (қоида) ва «Тузуқлар» асосида жамият ҳуқуқий ҳаётини бошқаришни йўлга қўйган.

Унинчиси, Амир Темур жамият ривожига барча ижтимоий табақалар фаолиятини назарда тутган ва уларнинг манфаатларини ҳисобга олган ва таъминлаган.

Ун биринчиси, Амир Темур ўз даври шарт-шароитига кўра ташқи сиёсатда қатъий, фаол ҳамда мақсадга мувофиқ ҳаракат қилиб, ўз салтанатини жаҳон миқёсига олиб чиққан.

Ун иккинчиси, Амир Темур салтанатида ибратли ижобий жиҳатлар, тadbирлар ҳукм сурганлиги билан бир қаторда иллатлар, қонунбузарликлар, ҳақсизликлар, ҳатто ёвузликлар ҳам бўлган. Булардан кўз юмиш мумкин эмас. Зотан, бу халқимиз ўтмишида тарихий ва сиёсий воқеаларга, қарама-қаршилиқларга, зиддиятларга энг бой даврдир. Энг асосийси, бу даврни ёритишда бир томонламаликка — фақат ижобий ёки салбий жиҳатларини бўрттириб кўрсатишга ҳаракат қилмаслик зарур. Умуман, Амир Темур ва Темурийлар тарихига ҳар томонлама, илмий, умуминсоний нуқтаи назардан ёндашиш ва баҳо бериш керак.

Ва, ниҳоят, ўн учинчиси, Амир Темур ва Темурийлар сулоласи тарихини ўрганиш шунини кўрсатадигани, ҳар бир мустақил давлат ўзининг миллий мафқурасига эга бўлиши шарт. Бусиз том маънодаги миллий давлатнинг бўлиши мумкин эмас. Шунинг учун миллий истиқлол мафқурасини шакллантиришда Амир Темур салтанати ва шахсияти намуналари ва тажрибалари назарий, амалий ва тарбиявий аҳамиятга эгадир.

АМИР ТЕМУР СИЙМОСИ ЖАҲОН ТАРИХИ КУЗГУСИДА

XVI, XVII, XVIII, XIX ва XX асрларда Франция, Италия, Испания, Англия ва Германияда Темурга бўлган қизиқиш ҳайратомуз даражада ортиб кетди.

(Жан Поль Ру. «Тамерлан». Париж, 1994, 23-бет).

Соҳибқирон Темур ва жаҳон шарқшунослиги

Ўзбек халқи уч минг йиллик узоқ ва бой ўтмишга эга. Мозийнинг ҳар бир даври тарихимиздан беиз кетмаган. Бу ҳақда қадимги қўлёзмаларда батафсил ёзиб қолдирилган. Афсуски, истиқлолга қадар биз ҳокимият тепасида қарийб беш юз йил ҳукмронлик қилган Амир Темур ва Темурийлар сулоласи ҳақида тўлиқ ҳақиқатга эга эмасдик.

Ўзбек халқи тарихида олтин давр ҳисобланган Темурийлар Уйғониш даври хусусида дунё адабиётида кўплаб илмий-тарихий китоблар, тарихий романлар ҳамда саҳна асарлари яратилган. Ўзимизда эса яқингача Амир Темур ва унинг авлодлари золим подшоҳлар сифатида талқин этиб келинди. Гарчанд Темурийлардан буюк давлат арбоблари, жўмард саркардалар, бунёдкор шоҳлар, буюк олим ва мутафаккирлар, эл ардоқлаган шоир ва меъморлар етишиб чиққан бўлсада. Шукроналар бўлсинким, тарихимиздаги буюк шахслар тўғрисида бор ҳақиқатни айтиш вақти мустақиллик билан ва у туфайли кириб келди.

Амир Темур ва Темурийлар тарихи ўрганилиб, улар фаолиятига баҳо берилар экан, ул зот ва унинг сулоласи вакиллари ҳақида жаҳон шарқшунослигида айтилган ҳар бир фикр-мулоҳаза ва яратилган ҳар бир асар атрофлича таҳлил қилиниши лозим.

Буюк жаҳонгир ва музаффар ҳазрати Амир Темур бобомиз — оламшумул тарихий шахс. Мана олти асрдан бери ул зотнинг исми шарифи халқларнинг тилларидан, адиблар китобларининг саҳифаларидан тушмай келади. Амир Темурни ҳаёт чоғидаёқ Искандарни соний деб атай бошлаган эдилар. Уни ўз даврида Оврүподаги Франция, Англия, Қастилия, Византия, Венеция ва бошқа давлатларнинг қироллари, Осие, Урта ва Яқин Шарқ мамлакатларининг шоҳлари унинг билан ёзишмалар олиб борганлар.

Соҳибқиронни Искандар Зулқарнайн (Александр Македонский), Қайсар (Юлия Цезарь), Чингизхон ва Наполеонга қиёслаш кўпгина муаррихларнинг асарларида тез-тез учраб туради. Бундай муносабатнинг ва Амир Темур ҳамда Темурийлар сулоласи тарихига бўлган улкан қизиқишнинг сабаблари, фикримизча, қуйидагилардир.

Биринчидан, Амир Темур дунёда энг катта — Марказий Осиёдан то Уртаер денгизигача, Кичик Осиё ва Шимолий Кавказия катта қисмини ўз ичига олган йирик марказлашган давлат ташкил этган.

Иккинчидан, Амир Темур мағлубият нималигини билмаган ғолиб саркарда сифатида бирор-бир халққа қарши эмас, балки Мовароуннахрни сиёсий, иқтисодий ва маънавий жиҳатдан бирлаштириш ва обод қилиш учун юришлар олиб борган. Бу, ўз навбатида, Соҳибқирон салтанатида иқтисодий тараққиётга, савдо-сотиқнинг ривожланишига, фан ва маданиятнинг гуллаб-яшнашига, меъморилик тараққиёти ва халқ фаровонлигига олиб келган.

Учинчидан, Амир Темур буюк давлат арбоби ўлароқ ўз замонаси учун энг мукамал давлатчилик ва ҳуқуқий тизимни яратган. Француз олими Алфонс де Ламартин Амир Темур салтанатидан ҳайратланиб «Овруро на Искандарда, на Аттилада ва на Московия зафариини қучган янги фотиҳ (Наполеон)да адолатли қонунлар асосига қурилган бундай бошқарувни бунёд этган эмас», деб ёзган («Ўзбекистон адабиёти ва санъати», 1994 йил 22 апрель).

Тўртинчидан, Амир Темур буюк бунёдкор, фан, маданият, санъат ва таълим-тарбия ҳомийси сифатида Шарқдаги Уйғониш даврининг иккинчи босқичини бошлаб берган, бу билан жаҳон, хусусан, Шарқ цивилизациясига улкан ҳисса қўшган.

Бешинчидан, ҳазрати Амир Темур ўзининг шахсий фазилатлари, яъни камтаринлик, эътиқодлилик, иймонлилик, одиллик, жасоратлилик, бағрикенглик, олдиндан кўра билишлик, тadbиркорлик каби хислатлари билан ажралиб турган.

Олтинчидан, Амир Темур дунё давлатчилиги ва маданияти тарихида бутун бир давр, яъни Темурийлар даврига асос солган. Буюк жаҳонгир ташкил этган сал-

танат 468 йил ҳукм сурган ва Темурийлар сулоласи вакиллари Мироншоҳ Мирзо ибн Темур, Шоҳруҳ Мирзо ибн Темур, Улуғбек Мирзо, Заҳрирдин Муҳаммад Бобур Мирзо (Бобуршоҳ) ва бошқалар Соҳибқирон анъаналарини давом эттирганлар.

Жаҳон шарқшуносларини Соҳибқирон Амир Темурнинг шахсий фазилатлари, билимдон давлат бошлиғи, музаффар саркарда ва моҳир дипломат сифатида шаклланиши, Темурийлар салтанати юксала борганлигининг сирлари ҳамда инқирозининг сабаблари қизиқтиради. Шу муносабат билан улар қуйидаги саволларга жавоб топишга интиладилар: «Не бахтки, аслзодаларнинг ўрта табақасига мансуб бўлган бу кимса давлат бошлиғи — ҳукмдор даражасига кўтарила олди? Қандай қилиб у ҳаттоки Масковни ҳам итотда ушлаб турган Олтин Урда ҳукмдори Тўхтамишни, Оврупода Елдирим деб ном чиқарган Султон Боязиддек лашкарбошини тиз чўктирди? Бу не синоатки, у ҳам фуқаролар қалбига даҳшат солди, ҳам улар муҳаббатини қозонди? Уни тоғлар ошиб, дарёлар кечиб, денгизлар ёқалаб салтанати сарҳадини Оврупо чегараларига қадар кенгайтиришга нима мажбур қилди? Нима учун у кексайиб, кучдан қолаёзганида ва айни қиш палласида Хитой сари юришга чоғланди? Қатор йилномачилар томонидан «қонхўр, босқинчи, зolim» деб аталган ҳукмдорнинг шарқлик ва овруполик муйқалам усталари томонидан яратилган қатор сурат ва тасвирлари нега ҳамон дунёдаги энг машҳур музей ва кутубхоналарни безаб турибди? Морлони унга атаб фожеа ёзишга, Вольтерни эссе битишга, Гётени ўз девонидан унга ўрин беришга, Гендельни унга бағишлаб опера яратишга нима мажбур қилди экан? Франция, Италия, Испания, Англия ва Германияда шарқлик алломалар томонидан Темур ҳақида ёзилган асарларнинг тилдан-тилга таржима қилинишига ва ўрганилишига нималар сабаб бўлди экан? «(Jean-Paul Roux. TAMERLAN. Paris, 1994, p. 23).

Ушбу саволларга жавоб излаб, Амир Темурнинг жўшқин ҳаёти ва серқирра фаолияти ҳақида ўзбек, турк, араб, форс, француз, инглиз, немис, испан, ҳинд, хитой ва бошқа тилларда кўпдан кўп илмий, тарихий, оммабоп, бадий асарлар ёзилган, Париж ва Лондон саҳналарида пьеса ва опералар қўйилган. Бундай асарларнинг пайдо бўлиши тасодифий эмас, балки қонун-

нийдир, зеро Амир Темур шахсининг ўзи фавқуллодда ва ғайри одатий ҳодиса бўлиб, ўз замондошларини, ҳозирги авлодни ҳам бефарқ қолдирмайди.

Ҳазрати Амир Темур ҳақида нималар дейишларидан қатъи назар, унинг фавқуллодда шахс, буюк саркарда ва давлат раҳбари бўлганлигини барча шарқшунослар эътироф этадилар. «Темурга тенг келадиганлар кам топиллади, Темурдан ўтадиганлар эса, топилмаса керак. Унинг номи Искандар, Доро, Цезарь, Чингизхон, Бонопартлар билан ёнма-ён туради. Темур инсоният тарихининг буюк сиймоларидандир». (Jean-Paul Roux TA-MERLAN. Paris, 1994, p. 24).

Юқорида айтганимиздек, жаҳон шарқшунослигида 600 йилдан бери Амир Темурга бағишланган кўпдан кўп тарихий, илмий ва бадий асарлар, рисола ва мақолалар чоп этиб келинади. Авваламбор, бу Соҳибқирон билан замондош ва бевосита мулоқотда бўлган, уни кўрган ёки эшитган муаллифларнинг асарлари, шарқона тарихнавислик анъаналарига риоя қилиб битилган солномалардир.

Бундай асарлар қаторига Шарқнинг машҳур олим ва адибларидан Шарафуддин Али Яздий ва Низомиддин Шомийнинг «Зафарнома»лари, Ибн Арабшоҳнинг «Амир Темур тарихи», Ҳофиз Абрўнинг «Тарих сираси», Абдураззоқ Самарқандийнинг «Матла ус-саъдайн», Ғиёсиддин Алининг «Темурнинг Ҳиндистонга юриши кундалиги», Мирхонднинг «Софлик боғи», Муиниддин Натанзийнинг «Тарихлар сайланмаси», Фосих ал-Хавофийнинг «Мужмали Фасихий»си ва бошқалар киради. Аммо Амир Темур замондошлари қаламига мансуб барча асарларни бирдек объектив, холис ёзилган, деб бўлмайди. Форс ҳокими, Соҳибқироннинг набираси Мирзо Иброҳим Султон топшириғига биноан 1425 йили «Зафарнома»ни ёзган Шарафуддин Али Яздий, масалан, Амир Темурни кўкларга кўтарган. Болалигида онаси билан Самарқандга зўрлаб олиб келтирилган Ибн Арабшоҳ 1435—1437 йилларда ёзган ўзининг «Ажойиб ал-макдур фи тарихи Таймур» асарида, аксинча, Амир Темурни ўта ғаразгўйлик билан, душманлик ниятида салбий бир инсон сифатида тасвирлайди. Кастилия қиролининг элчиси Руи Гонсалес де Клавихоннинг «Самарқандга Темур саройига саёҳат кундалиги (1403—1406)» номли китоби Оврупода энг муҳим манбалардан ҳисобланади.

Ҳазрати Амир Темур шахсига қизиқиш унинг вафотидан кейин ҳам сўнмаган, аксинча, Шарқий (Русия) ва Ғарбий (Франция) Оврупода чандон кучайган. Соҳибқирон тўғрисида дунёнинг кўпгина мамлакатларида ўнлаб йирик китоблар, рисоалар ва юзлаб мақолалар чоп этилган. Немис олими М. Дагенхарт 1913 йилдаёқ Оврупо шарқшуносларининг Амир Темур ва Темурийлар даврига бағишланган асарлар рўйхати-библиографиясини чоп эди (М. Dagenhart. Tamerlan in der Literatur des Westlichen Europas Archiv fur das Studium der Neuen Sprachen. Braunschweig. 1913, vol. 123, p. 254—278).

Таниқли Француз олимлари Л. Керен «Тамерлан ёхуд Соҳибқирон салтанати» (Нюшател, Швейцария, 1978) ва Ж. П. Ру «Тамерлан» (Париж, 1994) номли китобларида ҳар бири Амир Темур ҳақидаги 100 дан ортиқ асар рўйхатини келтирган бўлсалар, «Улуғбек — астрономия султони» (Париж, 1994) номли тўпламда — 40 асар, «Самарқанд 1400—1500: Тамерлан пойтахти: салтанат ва Уйғониш юраги» (Париж, 1995) номли асарда — 27 китоб ҳақида маълумот берилган.

Абдулҳай Ҳабибийнинг 1974 йили Техронда нашр этилган 1018 саҳифадан иборат «Темур даври санъатлари» номли асари Амир Темур ва Темурийлар сулоласи тарихи, маданияти ва санъатига оид китоб ва рисоалар рўйхати билан ва улар дунёнинг қайси кутубхоналарида сақланаётганлиги билан таништиришга бағишланган.

«Аҳмад Закий Валидий асарларининг тартиби» китобида 23 асар ва китоб кўрсатилган («Ёш ленинчи», 1991 йил 1 июнь). Ёки Н. Муҳиддиновнинг «Темурийлар тарихи — халқимиз тарихи» мақоласида Темурийлар сулоласи тўғрисидаги 44 дан ортиқ манба, асарлар рўйхати берилган («Фан ва турмуш», 1992 йил, 11—12 сонлар). Академик Б. Аҳмедовнинг «Тарихдан сабоқлар» (Тошкент, 1994) ва «Амир Темур» (Тошкент, 1995) асарларида Соҳибқирон ва Темурийлар сулоласи ҳақида кўпгина тарихий ҳамда ҳозирги замонда чоп этилган китоблар таҳлили берилган.

Рус шарқшунослари XIX асрнинг иккинчи ярмидан Амир Темур шахсини ўрганишга астойдил киришганлар. Энг аввало бир қанча хорижий давлатларда чиққан асарлар рус тилига таржима қилинган. Масалан, таниқли шарқшунос олим Н. Остроумовнинг ташаббуси билан ва унинг раҳбарлигида француз тилидан таржи-

ма қилинган «Темур тузуклари»ни (Уложение Тимура. Издание Н. Остроумова, Казань, 1894) ва Э. М. Лангленг («Темур ҳаёти») Жизнь Тимура. Сочинение Лянглэ. Перевод Н. Суворова, Ташкент, 1890) номли асарини кўрсатиш мумкин. Булардан ташқари Кастилия қиролининг элчиси Руи Гонсалес де Клавихонинг Амир Темур саройига саёҳати «Кундаликлари» (Руи Гонсалес де Клавихо. Дневник путешествия ко двору Тимура в Самарканде в 1403—1406 гг. Подлинный текст с переводом и примечаниями, составленными под ред. И. И. Срезневского, Спб., 1881. Бу китоб 1990 йили Москвада «Наука» нашриётида қайта нашр этилди: Руи Гонсалес де Клавихо. Дневник путешествия в Самарканд ко двору Тимура (1403—1406). Перевод со староиспанского, предисловие и комментарии И. С. Мироковой, Москва, 1990), Ҳ. Вамберининг «Бухоро тарихи» (Вамбери Г. История Бухары. Переводчик А. И. Павловский, Спб., 1873. Бу китоб ҳам 1990 йилда яна қайта нашр этилди), Н. Ликошин ўзбек тилидан Амир Темурнинг «Таржимаи ҳоли»ни (Автобиография Тамерлана. Ташкент, 1894) рус тилида нашр қилган.

Т. Н. Грановский, М. И. Иванин, Д. Н. Логофет, И. И. Умняков, Л. Зимин ва бошқа бир қатор рус шарқшунослари Амир Темурнинг саркардалик маҳоратига алоҳида эътибор берилган мақолаларни чоп этиришган (қаранг: Иванин М. И. О военном искусстве и завоеваниях монголотатар и среднеазиатских народов при Чингизхане и Темирлане. Спб., 1875).

Рус темуршунослигида айниқса салмоқли ўринни машҳур академик В. В. Бартольднинг чуқур тадқиқотлари — «Туркистон мўғул истилоси даврида» (Бартольд В. В. Туркестан в эпоху монгольского нашествия. Сочинения, том I, Москва, 1963), «Улугбек ва унинг даври» (Бартольд В. В. Улугбек и его время. Сочинения, том II, кн. 2, Москва, 1964), китоблари таниқли шарқшунос А. Ю. Якубовскийнинг «Ўзбекистон халқлари тарихи»нинг Амир Темур ва Темурийларга бағишланган бўлими (История народов Узбекистана, Ташкент, 1950), унинг Б. Д. Греков билан ҳаммуаллифликда ёзган «Олтин Ўрда ва унинг қулаши (Якубовский А. Ю., Греков Б. Д. Золотая Орда и ее падение. Москва, 1937) ва бошқа бир неча мақолалари (масалан, Якубовский А. Ю. Образы старого Самарканда (Восток, 1925); Якубовский А. Ю. Тимур (Вопросы ис-

торин. 1946, № 8—9) эгаллайди. Бу ва бир қатор кўзга кўринган темуршуносларнинг мақолалари 1922 йил нашр этилган катта ҳажмли тўпламда берилган (Тамерлан. Эпоха. Личность. Деяния». Москва, 1992). Энг янги нашр этилган асарлардан Р. Раҳманалиевнинг китобини айтиб ўтмоқ даркор (Раҳманалиев Р. Тамерлан Великий: триумф и личность Тамерлана в контексте мировой истории. Москва, 1994).

Шуни чуқур таассуф билан таъкидламоқ лозимки, XX асрнинг 60—80 йилларида «марксча-ленинча» мафкура исканжаси остида бўлган айрим «совет» тарихчи олимлари Амир Темур шахсини фақат «қора кўзойнак» орқали қараб талқин этдилар (Батафсил қаранг: Б. Аҳмедов. «Мангу устивор ҳақиқат», «Халқ сўзи», 1993 йил 10 февраль; Ҳ. Зиёев. «Соҳибқирон ҳақиқати ёхуд Иброҳим Мўминовнинг тарихий жасорати хусусида», «Ўзбекистон овози», 1995 йил 30 ноябрь; Ҳ. Бобоев. Амир Темур ва унинг қарашлари. Тошкент, 1992, 3—4 бетлар).

Амир Темурга бағишлаб Шарқда ва Ғарбда чоп этилган адабиётларнинг тўлиқ рўйхати (библиографияси) ва уларнинг атрофлича таҳлили (исторнографияси) ҳозирга қадар яратилмаган. Фикримизча, шу ишларни амалга ошириш пайти аллақачон келган ва бу темуршунос олимларимиз зиммасидаги ҳам фахрли, ҳам масъулиятли вазифа ҳисобланади. Мазкур жабҳада биринчи уринишлар бошлангани қувонарли ҳолдир.

Биз ушбу китобчада Амир Темур тўғрисидаги китобларни атрофлича таҳлил қилишни олдимизга мақсад қилиб қўймаган бўлсак-да, жаҳон шарқшунослигида мустақил темуршунослик йўналиши шаклланганлигини комил ишонч билан таъкидлаб, бу борада француз олимлари етакчи ўринини эгаллаб келаётганликлари хусусида сўз юритишни лозим кўрдик.

Амир Темур ва француз шарқшунослик мактаби

Буюк бобокалонларимиз Ватанимиз ва миллатимиз шон-шухратини бутун дунёда, жумладан Францияда ҳам кенг ёйганлар. Буюк муаррих ва қомусий олим Беруний француз халқига Алиборон номи билан машҳурдир. Алгоритмни кашф қилган буюк риёзиётчи Ал-Хоразмий Франция мамлакати учун ҳам мўътабардир.

Французлар Тамерлан деб атайдиган ҳазрати Амир Темур «жаҳонни забт этиб, буюк давлат тузганлиги билан машҳур бўлса, унинг буюкликда муносиб набираси Мирзо Улуғбек илм-фан жабҳаларида қозонган зафарлари билан таниқлидир» („Ulug bed le prince astronome,“ Paris, 1994, p. 3).

Францияда ўрта асрлардан бошлабоқ «Шарқ кутубхонаси» туркумида Алишер Навоий ва Заҳириддин Муҳаммад Бобур ижоди ҳақида маълумотлар берилган. Уларнинг асарларини француз тилига биринчи бўлиб Паве де Куртейль таржима қилган. У Франциянинг энг йирик олий ўқув юртларидан бўлмиш «Коллеж де Франс»да турк тиллари кафедрасига асос солиб, эски ўзбек тилидан дарс берган.

XVIII асрда Францияда Шарққа муҳаббат ва Ғарб маърифатпарварлиги ғояларини ўзида уйғунлаштиришга интилган филоориентализм оқими кенг ёйилган. Француз адибларининг Шарққа ёндашиб ёзган асарларида ўзига хос турмуш тарзи, урф-одатлар, анъаналар, ахлоқ ва ҳуқуқ қоидалари ўз аксини топиб, ғарб китобхонларида катта қизиқиш уйғотиб, инсоният бешинги бўлмиш Шарққа, унинг мамлакатлари ва халқларига муҳаббат, ҳурмат туйғуларини уйғотган.

Шарқона бадний адабиёт намуналари сифатида Вольтернинг «Муҳаммад ва фанатизм», «Задиг ёки тақдир», «Кандид ёки оптимизм», Монтескьенинг «Форс хатлари», «Д. Дидронинг «Иффатсиз хазиналари», В. Гюгонинг «Шарқ мавзулари» асарлари ва бошқаларни кўрсатиш мумкин. Ушбу буюк француз адиблари ўз асарларида Ғарб ва Шарқ маданияти, адабиёти ва шеъриятини уйғунлаштиришга интилганлар.

Бу борада «Ўзбекистон» нашриётининг ўзбек китобхоналарини француз адабиёти дурдоналари билан таништиришдек савобли саъй-ҳаракатини алоҳида қайд этмоқ зарур. 1995 йили нашриёт икки йирик француз адиби Франсуа Мари Аруэ Вольтернинг «Задиг ёки Тақдир» ва Франсуа Мориакнинг «Илонлар чангалида» асарларини ўзбек тилида чоп этди. Бу китобларни француз адабиётининг фидойи мухлислари Ш. Миноваров, М. Холбеков ва Р. Қиличевлар таржима қилган.

Салкам уч юз йил давомида жаҳон шарқшунослик фанига салмоқли ҳисса қўшган, ҳар қандай сиёсат ва мафкурадан озодликлари сабабли мулоҳаза юритиш ва хулоса чиқаришда эркин бўлган француз олимлари

сарҳадлари олис-олисларга ёйилган буюк Амир Темур салтанати ва Темурийлар сулоласи тўғрисида чуқур тадқиқотлар олиб бориб, йирик асарлар яратганлар.

Бизнинг тарихимиз, маданиятимиз, тилимизни, буюк аجدодларимиз меросини ўрганишда француз шарқшунослари, Ўзбекистон Республикаси Президенти И. А. Каримов таъбири билан айтганда, «кашшофлик» қилганлар ва ажойиб натижаларга эришганлар (И. А. Каримов. Биздан озод ва обод Ватан қолсин. Тошкент, 1994, 163-бет).

Француз шарқшунослик мактаби XVII асрдан бошлаб шакллана бошлаган. Уша даврда Оврупода Шарқ мамлакатларига бўлган қизиқиш тобора ортиб борган. Шарқ давлатларига кўплаб илмий-тижорат экспедициялари уюштирилиб, олинган маълумотлар умумлаштириб турилган. Айни пайтда Шарқ, шу жумладан Марказий Осиё тарихи, маданияти, фани ва санъатига қизиқиш кучайган. Чунки Марказий Осиё ўзининг жуғрофий ўрни, бой маданий меросига кўра Шарқ ва Ғарб, Шимол ва Жануб ўртасида илмий, маданий, маърифий ва диний ғояларни ёйишда муҳим тарихий ўрин тутган.

Француз шарқшунослигида Амир Темурга бағишланган асосий Шарқ манбаларини француз тилига таржима қилиш диққат марказида бўлиб келган ва келмоқда. Бу соҳада амалга оширилган катта ишлар сирасида Шарафуддин Али Яздий «Зафарнома»сининг Ф. Пети де Круа таржимаси (Париж, 1722), Ибн Арабшоҳнинг «Ажойиб ал-макдур фи тарихи Таймур» асарининг «Буюк Тамерлан тарихи» номи билан В. Ватье таржимаси (Париж, 1658), Абулғози Боҳодирхоннинг «Мўғуллар ва татарлар сулоласи тарихи»нинг Барон Демэзон таржимаси (Лайден, 1726), Абдураззоқ Самарқандийнинг «Икки саодатли юлдузнинг чиқиши ва икки денгизнинг қўшилиш ўрни» асарининг А. Галлан таржимаси (Париж, 1715), Ибн Холдун «Таржимаи ҳоли»нинг В. де Слан таржимаси (Париж, 1852), Ибн Баттута «Саёҳатлари»нинг С. Дефремери ва В. Сангинетти таржимаси (Париж, 1853), Мирзо Улуғбек «Зижи Кўрагоний»сининг Э. Седило таржимаси (Париж, 1853), Мирхонднинг «Сосонийлар тарихи» асарининг М. Дефремери таржимаси (Париж, 1845) ва бошқа асарларни кўрсатиш мумкин.

1787 йили таниқли француз олими Э. М. Ланглэ

«Темур тузуклари»—«Тузукот»ни француз тилига таржима қилган. Низомиддин Шомий «Зафарнома»сининг чех олими Ф. Тауэр томонидан қилинган французча таржимаси 1937 йилда Прагада чоп этилган бўлса, Ҳофиз Абрунинг Низомиддин Шомий «Зафарнома»сидан парчалари машҳур француз шарқшунос олими А. Массенинг «Шарқ антологияси» тўпламида 1950 йилда Парижда нашр қилинган.

Француз шарқшунослари тарихий манбалар таржимаси билан бир қаторда Амир Темур шахси, Темурийлар даври маданияти ва тарихига бағишланган тадқиқотларни чоп эта бошлаганлар. 1822 йили таниқли француз олими Сильвестер де Саси Амир Темурнинг Франция қироли Шарл VI билан ёзишмалари тўғрисида мазмунли мақола ёзган. Француз темуршунослиги жавонидан муносиб жой олган асарлар жумласига Санктийоннинг «Буюк Тамерлан тарихи» (Париж, 1677), С. Мураджа д«Охсоннинг «Чингизхондан Тамерлангача мўғуллар тарихи» (Париж, 1852), Х. Моранвилленинг «Тамерлан ва унинг сарой аҳли хотиралари» (Париж, 1894), Р. Марганинг «Тамерлан тарихи» (Париж, 1739), Э. Блошенинг «Тамерлан қабртошидаги битиклар» (Париж, 1897), Де Круазиенинг «Темурийлар даврида Самарқанд ёдгорликлари» (Париж, 1891), Ж. Капюнинг «Тамерлан салтанати бўйлаб» (Париж, 1892), Ужфалви-Бурдонинг «Париждан Самарқандга» (Париж, 1880), Э. Галлуанинг Тамерлан пойтахтига саёҳат» (Лиль, 1898), И. Морелнинг «Самарқанд ёдгорликлари» (Лион, 1909), Х. Мозернинг «Марказий Осиё бўйлаб» (Париж, 1885), И. Блоннинг «Марказий Осиёга саёҳат чизгилари» (Париж, 1893), Л. Кауннинг «Осиё тарихига кириш» (Париж, 1896), Ж. де Риалнинг «Марказий Осиё ҳақида хотиралар» (Париж, 1875) кабилар кирди.

Соҳибқирон Амир Темур мавзуига қизиқиш Францияда XX асрда янада кучайган. Хусусан, Амир Темурнинг инсоният тарихида тутган ўрни ва мавқеи ҳақида ўнлаб илмий, тарихий ва бадиий асарлар яратилган. Л. Буванинг «Темурийлар цивилизацияси ҳақида қисса» (Париж, 1926), А. Дюрре ва Р. Фовелнинг «Самарқанд истеҳкоми» (Париж, 1901), А. Шампдорнинг «Тамерлан» (Париж, 1249), М. Першероннинг «Осиё ҳоқонлари» (Париж, 1951), Э. Берлнинг «Оврупо тарихи: Аттиладан Тамерлангача» (Париж, 1946), Р. Груссенинг «Саҳро Соҳибқирони» (Париж, 1939), М. Брионнинг

«Тамерлан. Асрлар хотиралари» (Париж, 1963), В. Жерарнинг «Асрлар хотиралари. Тамерлан» (Париж, 1963), Л. Кереннинг «Самарқанд жомеъ масжидининг нақшинкор ғиштлари» («Осиё» журнал, Париж, 1967), Ж. Убеннинг «Тамерлан шаҳарларни қандай оларди» (Париж, 1963) ва Чигатой хонлиги ва Хуросон: 1334—1380» (Париж — Страсбург, 1976) каби асарлар темуршуносликка қўшилган салмоқли ҳиссадир.

Француз шарқшунослари асосий асарларининг қисқача таҳлили Л. Кереннинг «Тамерлан даврида Самарқанд йўли» номли китобида (Қранг: L. Kehren. *La Route de Samarkand au temps de Tamerlan*, Paris, 1990, Ж. Убеннинг «Тамерлан шаҳарларни қандай оларди» мақоласида (Қранг: J. Aubin. *Comment Tamerlan prenait les villes*) *Sudia Islamica* XIX, Paris 1963) ва Ж. П. Рунинг «Тамерлан» асарида (Қранг: Jean-Paul Roux. *Tamerlan*. Paris, 1993, up. 344 — 351) берилган.

XX асрнинг 90- йилларида ўз давлат мустақиллигини қўлга киритган Марказий Осиё жумҳуриятларининг, хусусан Ўзбекистоннинг ўтмиши ва ҳозирги кунига муносабат «қизил империя» даврида фаолиятини анча сусайтирган француз шарқшунослик мактаби вакиллари яна илмий изланишларга, зиёратларга, қадимий қўлёзмаларни ўрганишга ундади. Натижада кейинги йилларнинг ўзида француз шарқшунослари қаламига мансуб янги-янги китоб ва рисолалар чоп этилди.

Ҳозирги замон француз темуршунослиги намуналаридан Л. Кереннинг «Тамерлан ёхуд Соҳибқирон салтанати» (Париж, 1978) «Тамерлан даврида Самарқанд йўли» (Париж, 1990), Ж. П. Рунинг «Тамерлан» (Париж, 1991) ва «Бобур» (Париж, 1986), В. Фурниенинг «Марказий Осиё тарихи» (Париж, 1994) ва унинг таҳрири остида чиққан «Самарқанд 1400—1500: Тамерлан пойтахти: салтанат ва Уйғониш юраги» (Париж, 1995) номли китоб, «Бобурнома»нинг Ж. Л. Бакэ Грамон таржимаси (Париж, 1986), «Улуғбек — астрономия султони» (Париж, 1994) номли тўплам ва бошқа рисола ҳамда асарларни санаб ўтишнинг ўзи кифоя.

Сўнги йилларда Парижда Темурийлар мавзусига онд иккита йирик бадиий асар чоп этилди. Биринчиси, машҳур ёзувчи Амин Малуфнинг «Самарқанд» (Париж, 1990) романи бўлса, иккинчиси Милена Ноковичнинг «Самарқандда ёққан олтин ёмғир» (Париж, 1994) тарихий романидир.

Франция Республикасининг Тошкентдаги Элчихонаси қошида ташкил этилган «Марказий Осие тадқиқотлар институти» олиб бораётган илмий изланишлар ва ўтказаетган анжуманлар француз шарқшунослик мактаби анъаналари муносиб равишда давом этаётганидан далолат беради.

Франция темуршунослик мактабининг хусусиятлари нималардан иборат?

Биринчидан, француз олимлари ўз тадқиқотларини бой тарихий Шарқ қўлёмаларига, архив ҳужжатлари, ашёвий-моддий далиллар ҳамда Оврупо ва Шарқда ёзилган асарлар ва манбаларга асосланган ҳолда олиб берадилар.

Иккинчидан, ушбу мавзунинг ёритишдаги мафкуравий ақидалардан холи илмий ва холисона ёндашув, ҳар бир тарихий воқеага ҳамда Амир Темур ва Темурийлар фаолиятига баҳо беришда турли манбаларни қиёслаб, муайян хулосалар чиқариш француз темуршунослик мактабининг фарқли жиҳатларидандир.

Учинчидан, француз шарқшунослари Соҳибқирон ва у асос солган буюк сулола тарихини ёритишда фақат ҳарбий юришлар ва амалга оширилган ишлар солномасини тузиш билан чекланмасдан, ўша давр ижтимоий-сиёсий ва маънавий-мафкуравий муҳитини ҳамда Амир Темурга ва унинг авлодларига хос соф инсоний фазилатларни, уларнинг давлат, жамият, дин ва илм-фанга бўлган муносабатларини ҳам атрофлича тадқиқ қилишга алоҳида эътибор берадилар.

Тўртинчидан, француз шарқшуносларининг Амир Темур ва Темурийлар даври тарихини ўрганиш миқёси кенг бўлиб, улар ўша давр бошқарув ва ҳарбий тизимини, маданияти, дини, фалсафаси ва илмий тафаккурини атрофлича ёритадилар. Санъат ва меъморчилик француз олимлари учун алоҳида ва доимий қизиқиш мақсадидир. Темурийлар Уйғониш даврига бағишлаб улар ёзган асарлар, ўтказган илмий анжуманлар ва кўргазмалар шундан далолат беради.

Таниқли француз шарқшуносларининг Амир Темур ва Темурийлар тўғрисида кейинги ўттиз йилда нашр этган асарларидан энг муҳимларини иқтидорли фарангшунос олим Ш. Миноваров ўзбек тилига таржима қилиб, «Куч ҳақиқатдадир (Фаранг шарқшунослиги Амир Темур ва Темурийлар ҳақида)» номли илмий тўплам тайёрлади. «Мазкур тўпламни нашрга тайёрлашдан

асосий мақсад фаранг олимларининг «Темур ҳамда те-
мурийлар ҳақида билдирган мушоҳадалари тўғрисида
Ўзбек ўқувчисига мумкин қадар тўлароқ тасаввур бе-
ришдир»,— деб ёзади Ш. Миноваров. Бу тўпламни им-
кони борича тезроқ чоп этиш айтиш муддао бўлур эди.
Диққатга сазовор жойи шундаки, тўпламни тайёрлаш ва
нашр этиш ишлари Франция Ташқи ишлар вазирли-
гининг «Алишер Навоий» дастури доирасида Тошкент-
даги Франция Элчихонасининг иштироки ва мадади
билан амалга оширилмоқда.

Шундай қилиб, француз темуршунослик мактаби
ҳазрати Амир Темур ва Темурийлар сулоласи даври
тарихи, фани, маданияти ва санъатини ўрганиш бора-
сида жаҳон шарқшунослигида, шубҳасиз, етакчи ўрни-
ни эгаллайди, дейишга етарлича асос бор ва биз, ўз-
беклар учун бу изланиш ва манбалар ниҳоятда қадр-
лидир. Чунки бизнинг замонлар силсиласида қолиб қат-
қат бўлиб турган тарихимизнинг француз олимлари
томонидан бир неча асрлар давомида чуқур ўрганили-
ши халқимизга, юртимизга ихлосмандлик, чуқур ҳур-
мат ва муҳаббат белгисидир.

Францияда «Темурийлар» Уюшмаси

Шўролар даврида сиёсат ва иқтисодиёт соҳалари
билан бир қаторда илм-фан ва маданият жабҳаларида
ҳам биз «темир парда» ортида кун кўришга маҳкум
этилган, Амир Темур тўғрисида илиқ сўз айтиш айб,
ҳатто жиноят ҳисобланган бир пайтда, яъни 1987 йил
22 мартда Парижда «Темурийлар даври тарихи ва
санъатини ўрганиш ва француз-ўзбек маданий ҳамкор-
лиги Уюшмаси тузилди. Бу Уюшманинг асосчилари ва
раҳбарлари профессор Л. Керен ва доимо ўзбекона
либослар кийиб юрадиган Фредерик Бопартюс-Брессан
хонимдир. Шу хусусда Ф. Бопартюс-Брессан шундай
деб ёзади: «Ҳам бахтли тасодиф, ҳам тақдирнинг иро-
дасини қарангки, буюк Темурнинг буюк набираси аст-
рономия султони Мирзо Улуғбек ҳам 1394 йилнинг ай-
нан 22 мартда оламга келган» (Ulug Bed leprince astron-
ome. Paris, 1994, p. 3).

Франциялик олим М. Пессиани ва Самарқанд архео-
логия илмий-тадқиқот институтининг етакчи олимлари
Т. Ширинов ҳамда А. Бердимуратов Уюшма Раисининг
ўринбосарларидир.

Уюшма Амир Темур ва Темурийлар даври тарихи ва маданиятини тарғиб қилиш борасида дунёда биринчи тузилган ташкилотдир. Унинг асосий мақсади Амир Темур ва Темурийлар маданияти ва санъати, Буюк Ипак йўлининг муҳим қисми, Шарқ ва Ғарб маданиятларининг чорраҳаси бўлмиш Марказий Осиё тарихи ва унинг жаҳон цивилизациясига қўшган улкан ҳиссаси билан кенг француз оммасини таништиришдан иборат. Шу борада музаффар саркарда ва буюк давлат арбоби Амир Темурдан бошлаб унинг сулоласининг вакиллари: фалакиётчи Мирзо Улуғбек, шоир Ҳусайн Бойқародан то бобурийларгача барча-барчалари истеъдодли санъаткор, адиб, зиёлилар ҳомийси, бунёдкор ва меъмор бўлганликларини Уюшма аъзолари кенг тарғиб қилдилар. Бунинг яққол далили сифатида улар Самарқанду Шаҳрисабз, Бухорою Хирот, Балху Шимолий Ҳиндистондаги тенгсиз Шарқ меъморчилик дурдоналарини мисол қилиб кўрсатадилар. Шу мақсадда Уюшма турли темурхонлик кечалари, илмий анжуманлар, кўргазмалар ўтказиб туради. Темурийларнинг ҳақиқий ихлосмандлари бўлмиш Уюшма аъзолари французларни машҳур тарихий «Самарқанд йўли»дан боришга, ҳазрати Амир Темур салтанати пойтахти мовий гумбазларига маҳлиё бўлишга, Шарқ Уйғониш даври маданияти ва санъатидан завқланишга чорлайдилар.

Бу борадаги амалий ҳаракат сифатида 1989 йилдан бери Уюшма ўзининг «Темурийлар» номли даврий нашрининг 15 та сонини чоп этди. Бу журналларда Амир Темур ва Темурийлар даври тарихи, маданияти ва санъати тўғрисида қимматли мақола ва маълумотлар босилган (мақолалар рўйхати ушбу рисоланинг илова-сида келтирилади).

Уюшма Самарқанд археология институти олимлари билан биргаликда «Темурийлар» журналининг махсус сонини илми нужум (астрономия) ва илми башорат (астрология) соҳиби Мирзо Улуғбек таваллудининг 600 йиллигига бағишлаб, «Улуғбек — астрономия султони» (Париж, 1994) номи билан чоп этди. Бу сондан ўрин олган «Улуғбек ва юлдуз буржлари» (Ф. Бопартюс-Брессан), «Улуғбек мактаби ва унинг Усмонлилар Туркияси астрономиясига қўшган ҳиссаси» (Л. Керен), «Темурийлар даврида Шарқ ва Ғарб мамлакатларида астрономия ва астрология фанларининг тараққийси» (Ж.—П. Будэ), «Улуғбек ибн Шоҳруҳ ибн Темур —

санъат ҳомийси» (Э. Симс), «Сўфизмнинг Темурийларга ва Улуғбекка таъсири» (Т. Заркон), «Астрономия, санъат ва сиёсат» (И. Портер) номли мақолалари сарлавҳаларининг ўзиёқ Мирзо Улуғбек илмий меросига бўлган қизиқишнинг нақадар кучли ва ҳар томонлама эканлигини яна бир карра тасдиқлайди.

Муаллифлар X—XVI асрларда Шарқ илми нужм ва илми башорат тараққиётида Ғарбга нисбатан анча илгарилаб кетганлигини тан оладилар (Ulug Beg le prince astronome. Paris, 1994, p. 26). „XII аср ўрталаридан бошлаб шу давргача Шарқда кенг ривожланган астрология фани Ғарбга бўлган таъсирини сезиларли даражада кучайтирди. Шунини эътироф этишимиз керакки,— деб ёзади Жан-Патрис Будэ,— XV асрнинг ўрталарига қадар ғарбликлар ҳисоб-китобларга асосланган астрономия, шарқликлар эса кузатишларга асосланган астрономия фанини тараққий эттирдилар. Марв ёки Самарқанд обсерваторияларига қиёсланиши мумкин бўлган иншоотлар ва секстант ҳамда астролябия каби асбоблар эса Ғарб мамлакатларида ҳали мавжуд эмас эди... Улуғбекнинг юлдузлар жадвали ва унга берилган шарҳлар таҳлили Темурийлар даври олимлари овруполик ҳамкасбларидан сезиларли даражада илгарилаб кетганликлари ҳақидаги фикримизни яна бир бор тасдиқлайди» (Ўша жойда).

Т. Зарконнинг «Сўфизмнинг Темурийларга ва Улуғбекка таъсири» номли мақоласи ушбу мавзунинг илмий долзарблиги ва чуқур ўрганилиши лозимлиги билан диққат-эътиборни тортади. Тасаввуф илми намоёндаларининг (нақшбандия, неъматулловия, хуруфия, сафавия каби сулук вакилларининг) Темурийларга ва ўша давр диний ва маънавий ҳаётига таъсири ниҳоятда қизиқарли мавзудир.

Бир сўз билан айтганда, француз олимлари Мирзо Улуғбек ва унинг шогирдлари башариятга қолдирган бебаҳо илмий меросга ва жаҳон фани тараққиётига қўшган ҳиссага юқори баҳо берганлар.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг Фармони билан 1996 йилнинг Амир Темури йили деб эълон қилиниши, ЮНЕСКО қарори билан Соҳибқироннинг 660 йиллиги бутун дунёда кенг байрам қилиниши Уюшма фаолияти учун катта имкониятлар очди ва Уюшма аъзолари «Темурийлар даврида фан, маданият ва таълим равнақи» мавзундаги халқаро илмий анжуманни тайёр-

лашда фаол қатнашдилар. Бундан ташқари Уюшма Ўзбекистон Республикасининг Франциядаги Элчихонаси билан ҳамкорликда таниқли ўзбек режиссёри Б. Йўлдошев раҳбарлигидаги ижодий гуруҳ иштирокида Париждаги энг нуфузли театрлардан бири — «Одеон» — Оврупо театрида ўтказиладиган Темурийлар даври шеърляти ва мусиқий кечасини тайёрлашда қатнашмоқда.

Ўзбекистон ва Франция ўртасидаги илмий-маданий ҳамкорликнинг ривожланишида Уюшма ўзининг муносиб ўрнини эгаллаган.

Л. Керен — темуршунос олим

Француз темуршунослари яратган асарлар қаторида профессор Л. Кереннинг китоб ва мақолалари алоҳида ўрин тутди. Унинг бевосита илмий ижодига тўхталишдан аввал қисқача таржимаи ҳолига бир назар солсак.

Люсьен Керен 1920 йилда Франциянинг Страсбург шаҳрида таваллуд топган. Унинг асли мутахассислиги ершунос-биохимик. 1941—1946 йилларда у Франциянинг машҳур Пастер университетиде стажер ва ассистент бўлиб ишлаган. 1951 йилдан бери Париж университетининг доктори.

Л. Керен узоқ йиллар давомида француз техникавий ёрдами ва Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг Тараққиёт дастури доирасида эксперт ва маслаҳатчи сифатида дунёнинг кўпгина мамлакатларида фаолият кўрсатган. Жумладан, Вьетнам, Бенин, Марокаш, Бразилия, Ливанда иш олиб борган. Португалияда Жаҳон соғлиқни сақлаш ташкилотининг маслаҳатчиси бўлиб хизмат қилган.

Марокашда ер химияси ва сув муаммолари лабораториясига раҳбарлик қилган даврида, 1961 йилда Мирзачўлни ўзлаштириш пайтида биринчи мартаба Ўзбекистонга сафар қилган. Бу сафар профессор Л. Керен ҳаётида бурилиш нуқтаси бўлади. Шу пайтдан бошлаб ўз ҳаётини Амир Темур шахси ва Темурийлар сулоласи тарихини ўрганишга бағишлайди.

Профессор Л. Керен Франция «Шарқшунослик уюшмаси» аъзоси ва «Темурийлар тарихи ва санъатини ўрганиш ва француз-ўзбек маданий алоқалари Уюшмаси»нинг раиси ва Уюшма нашр этадиган «Темурийлар» журналининг муҳарриридир.

Профессор Л. Керен ўз асарларини ёзишдан аввал

Ўзидан олдин Амир Темур тўғрисида ёзилган Шарқ, ҳамда Ғарб манбаларини чуқур танқидий нуқтаи назардан ўрганиб чиққан. Шарафуддин Али Яздий ва Ибн Арабшоҳнинг солномалари, Руи Гонсалес де Клавихо «Кундаликлари», мавжуд тарихий-архив ҳужжатлари ва ёзма манбалар ҳамда таниқли француз шарқшуносларининг асарлари шулар жумласидандир. У Соҳибқирон ҳақида улкан архив, тарихий, ашёвий ва ҳаётий маълумотлар тўплаган. Л. Керен ана шу манба ва асарларни муқояса қилиб ва таққослаб, улардан ҳар бирининг тарихий далиллар нуқтаи назаридан ишончлигига ва ҳолислигига ўз баҳосини берган. Натижада у Амир Темурнинг мукамал таржимаи ҳоли ва образини яратишга муваффақ бўлган, унинг фаолиятини теран ҳамда холис баҳолаган.

Л. Керен Амир Темур шахсига холис ва мафкуравий ақидаларсиз ёндашади. У илмий ва тарихий далиллар асосида мулоҳазалар юритади ва хулосалар чиқаради. Л. Керен Соҳибқирон шахсини таҳлил этар экан, фақат унинг ҳарбий истеъдодигагина эмас, балки мақсадни аниқлаб, унга эришиш борасидаги сиёсий заковатига, дипломатик маҳоратига ва бунёдкорлигига ҳам таянади. Албатта, шу билан бирга Амир Темур ва унинг юришлари билан боғлиқ талқинларида Оврупо муаррихларига хос айрим жиҳатлар ҳам кўзга ташланиб туради. Аммо буларнинг бари совет тузуми даврида шўро тарихчилари ва ёзувчилари Амир Темур ҳақида ёзган асоссиз уйдирмалар олдида ҳеч гап эмас.

Ўз асарларини ёзиш жараёнида Л. Керен бир неча бор Ўзбекистонга ташриф буюриб, Соҳибқирон пойтахти — Самарқандда бўлган, ўзбек олимлари билан илмий мулоқотлар қилган. Муаллифнинг шу кўп йиллик тинимсиз изланишларининг натижаси ўлароқ илмий янгилик, манба ва маълумотларга бой асарлари вужудга келган. Л. Керен китобларида ҳазрати Амир Темурнинг жаҳон халқлари тасаввуридаги нодир расмлари, Соҳибқироннинг 1900 йили Париждаги Умумжаҳон кўргазмасида намоиш этилган, бугунги кунда эса йўқолиб кетган олтин ҳайкалчаси фотосуратлари, тарихий хариталар ва чизмалар берилган.

Профессор Л. Керен Амир Темур ва унинг Оврупо билан алоқаларига бағишланган бир қатор асар ва мақолалар муаллифидир. Унинг энг асосий китобларидан бири «Тамерлан ёхуд Соҳибқирон салтанати» илк бор 1978 йилда босилиб чиққан. Шундан сўнг у Фран-

ция ва Швейцарияда бир неча бор нашр этилди. Бу китобда Амир Темурнинг таржимаи ҳоли ва салтанати тарихи солномалари тўлиқ қамраб олинган. Бундан ташқари муаллиф Амир Темур давлатининг тақдири, хусусан Темурийлар сулоласи, яъни Шоҳруҳ, Мирзо Улуғбек, Заҳрирдин Муҳаммад Бобур ҳаёти ва фаолияти ҳақида бой тарихий маълумотлар ҳамда Темурийлар шажарасини берган.

Профессор Л. Кереннинг йирик асарларидан яна бири «Темур даврида Самарқанд йўли» (Париж, 1990) китоби ЮНЕСКОнинг «Ипак йўли — мулоқотлар йўли» дастури доирасида тайёрланган. Бу китоб Кастилия Элчиси Руи Гонсалес де Клавихонинг Амир Темур салтанати пойтахти Самарқандга сафари ҳақидаги «Кундаликлар»нинг испан тилидан француз тилига изоҳли таржимасидир. Бу китоб матбаа ижроси, миниатюра ва рангли суратларга бойлиги, илмий-тарихий маълумотларнинг кенг кўлами билан бошқа тилларда чоп этилган нашрлардан алоҳида ажралиб туради.

Л. Кереннинг бу китоблари уни донги кетган темуршунос олимлар қаторига қўшгани бежиз эмас. Айниқса, уни Соҳибқироннинг Овруподаги ўрни ва хизматига оид фикрлари диққатни жалб этади. Л. Керен Амир Темур Оврупо андозасидаги буюк давлат бошлиғи ва музаффар саркарда, моҳир дипломат ва илм-фан ҳомийси эканлигини алоҳида эътироф этади.

Л. Керен «Амир Темур» номли икки қисм, олти пардали пьеса ҳам яратган. Бу асарни Б. Эрматов ўзбек тилига таржима қилган. Л. Кереннинг Амир Темур тўғрисидаги Оврупо манбаларига доир бир қатор мақолалари ҳам диққатга сазовордир.

Ўзбек китобхонлари Л. Кереннинг «Тамерлан ёхуд Соҳибқирон салтанати» китобидан айрим боблар билан «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» ҳафталигининг 1994 йил апрель сонларида ҳамда «Элчининг гувоҳликлари» мақоласи билан («Андижоннома» рўзномаси, 1995 йил 17 ноябрь) танишишга муваффақ бўлганлар. Улар нафақат олимлар ва мутахассисларда, шу билан бирга ўзбек ўқувчиларининг кенг оммасида катта қизиқиш уйғотди. Шу боис Л. Кереннинг китоби тўла ҳолда ўзбек тилига таржима қилинса, айни муддао бўлур эди. Бундан ташқари Л. Кереннинг «Амир Темур» пьесаси ўзбек театрларида сахналаштирилиши ҳам мақсадга мувофиқдир.

Профессор Л. Керен салкам ўттиз беш йил давомида Амир Темур тўғрисида олиб борган тадқиқотларининг хулосаси сифатида шундай деб ёзади: «Бир томонда қаттиққўл Темур турса, иккинчи томонда илм аҳлини қутлаб, ҳимоясига оладиган Темур турарди; бир томонда бутун-бутун шаҳарларни забт қилувчи Темур бўлса, иккинчи томонда обидалар, мадрасалар, анҳорлар қурдирувчи ва боғлар барпо эттирувчи Темур турарди. Бу мураккаб шахс муаррихлар учун ҳам жумбоқ бўлиб қолмоқда» («Ўзбекистон адабиёти ва санъати», 1994 йил 15 апрель). Энди сизларни, ҳурматли китобхонлар, ана шу жумбоқларнинг баъзиларига бағишланган «Темурхонлик мулоқотлари»га, яъни Амир Темур тўғрисидаги бевосита суҳбатга таклиф этамиз.

ТЕМУРХОНЛИК МУЛОҚОТЛАРИ: АМИР ТЕМУР ФРАНЦУЗ ОЛИМИ НАЗДИДА

Темур қучган зафарлар
Ҳақида хотиралар
Бизни асло қўймас тинч,
Бизни асло қўймас тинч.
Эй, илоҳий Темур!
Руҳинг қачон қайта тирилурад?
Кела қолгин, кел тезроқ,
Йўлларингга биз муштоқ,
Эй, Темур!

**Л. Керен. Тамерлан ёхуд Соҳибқирон
салтанати. Париж, 1980, 82- бет.**

А. САИДОВ: Тарихий воқеалар ва тарихий шахслар ҳақида ёзиш, хоҳ улар узоқ ўтмишга, хоҳ яқин даврга тааллуқли бўлсинлар, ниҳоятда мураккабдир. Жаҳон тарихидаги буюк сиймолардан бири, Марказий Осиё халқларининг иқтисодий, сиёсий ва маънавий тараққиётига улкан ҳисса қўшган улуғ давлат арбоби ва музаффар саркарда, Шарқ меъморичилиги, илму-фан ва маданият ҳомийси бўлмиш ҳазрати Амир Темур тўғрисида ҳолисанилло ёзиш эса минг чандон оғирроқдир. Лекин шунга қарамасдан, Сиз ҳурматли профессор, «темуршунослик» мавзуга қўл ургансиз. Бунинг сабаби нимада

ва Сизни бобокалонимиз ҳақида кўп йиллар мобайнида тадқиқотлар олиб боришга нималар ундади?

Л. КЕРЕН: Жуда тўғри. Утмишда яшаб ўтган тарихий шахсларнинг ҳаёти ва қилмишларини асосли равишда талқин қилиш ниҳоятда қийин. Зеро бу ишни ўша замон руҳида, улар яшаган давр урф-одатлари, эътиқоди ва ҳис-туйғуларини эътиборга олиб адо этишга ҳаракат қилиш даркор. Яна бир томони, очиғи, Темурбекка келганда, фақатгина ҳали йўқ бўлиб кетмаган, дўстлари ёки муҳолифлари томонидан ёзилган, қарама-қарши далилларга асосланган ҳужжатларгина мавжуд, холос.

Темур ва Темурийлар сулоласи ҳаётини ўрганишга киришишдан аввал мен шахсларнинг мозий йўриғини ўзгартиришга қодир эканини исботлаган буюк музаффарларнинг таржимаи ҳолларини ўқишни ёқтирар эдим. Бу борада, айниқса, буюк Искандар, Ганнибал, Цезарь, Аттила, Чингизхон, Наполеон кабиларнинг ҳаёти ҳақидаги китобларни ўқиб чиққан эдим.

Темур тўғрисидаги онда-сонда учраган маълумотлар менга камсонли ва кўлами тор кўринар эди. Ниҳоят, мен аслида камтарин, деярли бутун Осиёни эгаллаган, ҳеч қачон мағлубият кўрмаган, ажойиб меъморий ёдгорликлар қурдирган ва бутун Оврупога босиб олиш хавфини солиб турган Боязидни мағлуб этган инсонни яхшироқ англаш истагида ёзилган барча нарсаларни қидириб топишга жазм этдим.

Мен Темурбек авлодидан бўлмиш Парижда яшаётган Исломбек Худоёрхон ўғли билан танишиб қолдим. Бу ажойиб зиёли билан дўстлашиб кетдим. У менга Темурийлар маданиятининг инқирозига гувоҳ даврлар ҳақида сўзлаб берди ва тадқиқотларимни давом эттиришга ундади.

Лекин мени Темурбек таржимаи ҳолини ёзишга даъват этган яна бир нарса — 1961 йилда Самарқандга сафар қилиб, Темурийлар ёдгорликларига маҳлиё бўлиб боққан онларим бўлди. Менга айниқса ёққани ва ҳануз қалбимни ром этиб тургани Гўри Амир мақбарасидир. Самарқандда ўтган бир ой ичида тез-тез уни томоша қилишга бориб турдим. Менга шу нарса аён бўлдики, санъатнинг шундай шоҳ асарини қурдирган инсон, баъзи таржимаи ҳолларда тасавирланганидек, «ёввойи ва вайроначи, истилочи» бўлиши мумкин эмас эди.

Мен ўз олдимга Темурбекнинг ҳаққоний таржимаи ҳоли ҳақида асар ёзиш ва чоп эттириш вазифасини қўй-

дим. Бу режам Гўри Амирни диққат билан томоша қилиб, ўрганиб чиққанимдан кейин туғилди. Оврупога қайтгач, ишга киришдим ва кейинги йиллар ичида бу мавзу бўйича ўқиганларим менга режамни амалга оширишга имкон берди. Темур даҳшатли саркарда, шу билан бирга буюк ташкилотчи, санъаткор ва олимлар раҳнамоси, мозий йўриғини ўзгартира олган шахсларга йўлдош сеҳрга эга бўлган кишидир.

Мен бир неча ўн йил давомида Амир Темур ҳаёти ва фаолиятини ўргандим ва 1978 йилда унинг таржимаи ҳолини, сўнгра 1990 йилда Руи Гонсалес де Клавихонинг Темур саройига қилган ташрифи ҳақидаги изоҳли асарини, Темурийлар мавзусига бағишланган бир неча мақолаларимни чоп эттирдим ва ҳозир ҳам Темур тўғрисидаги тадқиқотларимни давом эттирмоқдаман.

Темурийлар даври тарихчилар, файласуфлар, иқтисодчилар, илоҳиётчилар ва ҳарбийлар учун ҳали-бери туганмас ва серзавқ бир мавзудир, зеро Темурбек фаолияти мазкур соҳаларнинг барчасини кенг қамраб олган.

А. САИДОВ: Чиндан ҳам Соҳибқирон бутун бир янги тарихий даврни, яъни Шарқ Уйғонишининг иккинчи босқичини яратган жаҳоншумул шахс (Шарқ Ренессансининг биринчи босқичи IX асрнинг иккинчи ярмидан то XIII аср мўғуллар истилосигача бўлган даврни ўз ичига олади). Шунинг учун «Темурийлар Ренессанси», яъни Амир Темур ва Темурийлар сулоласи даврида Марказий Осиё, умуман жаҳон цивилизациясига қўшилган улкан ҳисса ҳақида гапириш мумкин.

Л. КЕРЕН: Темурийлар ёдгорликлари Шарқда меъморчилик ва наққошлик санъатининг юксак чўққисидир. Темурбек бутун Осиёнинг энг яхши наққошларини Самарқандга йиғиб, уларни ўз салтанатидаги уста ва наққошлар билан биргаликда ишлатиб, шу ёдгорликларни яратган. Темур даврининг санъат намуналарини унинг ворислари, айниқса Мирзо Улуғбек, кейинчалик эса бошқа авлодлари давом эттирганлар.

А. САИДОВ: Амир Темур тарих бунёдкори бўлган. У буюк меъморчилик ёдгорликларини барпо этган, улкан боғу роғлар яратган, сув иншоотлари қурдирган, шаҳар ва қишлоқларни тиклаган. Соҳибқирон ўз она юрти Шаҳрисабздаги машҳур Оқсаройнинг кошинкор ва парчинкор пештоқининг гулдор нақшлари орасига «Бизнинг куч-қудратимизга ва кароматимизга шубҳалаганлар иморатларимизга назар этсинлар», деб ёздирган эди.

Таниқли академик В. Бартольд таъкидлаганидек, «мусулмон меъморчилигидаги энг яхши давр Темур ва унинг авлодлари номи билан боғлиқ». Руи Гонсалес де Клавихо Оқсаройнинг гўзаллигидан ҳайратланиб, «ҳатто моҳир усталари билан жаҳонга машҳур Парижда ҳам бу иш жуда гўзал ҳисобланган бўлур эди», — деб ёзганди.

Л. КЕРЕН: Темурийлар санъати бошқа санъат шакллари билан уйғунлашиб кетган. Чунки, Темур Самарқандга Марказий Осиё ва Ўрта Шарқ мусулмон юртининг рассом, ёзувчи ва кулоллариини ўз салоҳиятларини ишга солишга ва шогирдлар етиштиришга чорлаган эди.

Уларнинг асарларидан кўплари йўқолган, лекин бизгача етиб келганлари (ва бахтга қарши жаҳон бўйлаб тарқаб кетганлари) жуда юксак даражадаги асарлар сифатида тан олинган.

А. САИДОВ: Гапингизнинг яққол тасдиғи сифатида таниқли ёзувчи, Марказий Осиё ва Афғонистон бўйича мутахассис М. Беррининг сураткашлар Р. ва С. Мишолар билан ҳамкорликда Франциянинг энг йирик ва машҳур Миллий нашриётида чиқарган «Мовий нақшлар» номли китобини кўрсатиш мумкин. Бу китобни бизнинг ота-боболаримиз кўп асрлар давомида ривожлантириб келган ганчкорлик санъатининг қомуси деса бўлади. Бу санъат XV асрда Амир Темур ва Темурийлар даврида ўзининг юксак чўққисига кўтарилган.

Сизга маълумки, бу китобда мусулмон меъморчилигининг Самарқанд, Шаҳрисабз, Хирот, Шероз, Табриз ва Исфahондаги бебаҳо ёдгорликлари ва «Шарқ Рафаэли» номи билан жаҳонга машҳур рассом — ватандошимиз Камолиддин Беҳзод асарлари аниқ рангларда тасвирланган (*Faïnces d'azur, Paris, 1995, 315 p.*).

Амир Темур даврида Шарқда азалдан кенг тарқалган кандакорлик, ганчкорлик, каштачилик, ёғоч уймакорлиги, металлга ишлов бериш, кулолчилик, хаттотлик, монументал рангтасвир ва халқ амалий санъатининг бошқа турлари кенг ривожланган.

Умуман Темурийлар Уйғониш даври бутун инсониятга Мирзо Улуғбек, Мир Алишер Навоий, Мирзо Бобур, Камолиддин Беҳзод, Хондамир, Абдураззоқ Самарқандий, Ғиёсиддин Жамшид Коший, Қозизода Румий, Али Қушчи, Мирхонд, Атоий, Саккокий, Лутфий каби алломаларни берган. Улар ўз фаолияти, ёзган асарлари би-

лан башарият маънавияти хазинасига салмоқли ва муносиб ҳисса қўшганлар. Уларнинг нафис ва нозик санъати инсонлар қалбини ҳамон тўлқинлантириб келмоқда.

Л. КЕРЕН: Ҳа, Темур авлодларининг деярли барчаси зиёли ва мусаввир кишилар бўлиб, форс миниатюра санъатини тан олиб, уни янгилаб ва бойитиб «Темурийлар Уйғониш даври» деб аталиши ва юксакликка кўтарилишига ўз ҳиссаларини қўшганлар. Темурийлар жаҳон санъати ривожига салмоқли улуш қўшган сулодалардан биридир.

А. САИДОВ: Темуршуносликдаги энг катта муаммолардан бири — бу манбалар муаммосидир. Соҳибқирон тўғрисида ҳам Шарқда, ҳам Ғарбда жуда кўп асарлар битилган. Бу улуғ зот шахси ҳозирги кунда ҳам тадқиқотчилар диққат-эътиборини тортиб келмоқда. Аммо бу борада яратилган ҳамма тарихий солномаларни, илмий асарларни, бадий китобларни бир хилда баҳолаб бўлмайди. Шундай эмасми?

Л. КЕРЕН: Темурбек шахси ва «Тузуқларига» келганда энг мушқули (аслида барча тарихий таржимаи ҳолларда ҳам) уларни ўша давр руҳида ўрганишдир. Темур таржимаи ҳоли яна шу билан мураккабки, у ноёб, ўта қобилиятли, ҳарбий, бошқарув, санъат ва сиёсат каби турли жабҳаларда фаолият кўрсатган шахс. Агар унинг наслий камтаринлигини ва ўша Мовароуннаҳрдаги тахт учун шиддатли курашлар даврида ҳукмдорликни қўлга киритишда қанчалик куч сарфлаганини олиб қарайдиган бўлсак, ўзининг барча режаларини амалга оширишдаги зафарлари мўъжизали кўринади. Бунда ўтмишдаги воқеа ва шахслар ҳаётидан намуналар келтириш ва қиёслашга асосланувчи тарихчилар эътиборини тортадиган алоҳида бир ҳолат бор.

А. САИДОВ: Менимча, ҳар бир изланувчи учун энг мушқули — бу ўша даврнинг ўта зиддиятли бўлганлигидир. Темурийлар даври — бу кўчманчилик ва ўтроқ ҳаёт, маъжусийлик ҳамда ислом дини тўқнаш келган мураккаб давр. Замонасининг фарзанди бўлган Амир Темур мавжуд муаммолар қаршисида довдираб қолмаган. Шундай бир ички ва ташқи қарама-қаршилиқларга тўла макон ва замонда Амир Темур бекликдан музаффар жаҳонгир даражасига кўтарилган. Шунинг учун у тартиб-интизомни ҳамда маҳобатни ёқтирадиган диди билан суғорилган феъл-атвори туфайли тарихда чуқур из қолдирган.

Л. КЕРЕН: Темурбек — беқиёс, унинг қиёси йўқ. Биз Соҳибқироннинг тарихига доир ашёвий томонларни турли мамлакат солномачилари тузган ҳужжатлар туфайли билсак-да, унинг ҳукмдорлиги, башорат қилиш қобилияти, зукколиги ва кучли иродаси билан дўст ва мухолиф кишилар ҳамда воқеаларни идора қилиш қобилияти сирлигича қолади. Айни унинг идора қилиш қобилияти XV асрдан бери тарихчиларни чалғитиб, унинг ҳукмдорлиги ва музаффарлигидаги жумбоқларга ечим тополмаган таржимаи ҳол муаллифларини бездириб келмоқда. Ҳатто йирик француз тарихчиси Рене Груссенинг «Сахро Соҳибқирони» номли йирик асарида Темур ҳақида мантиқсиз жумлалар учрайдики, улар Темур шахсини асослашда тарихчилар олдида турган ғовларни эслатади.

А. САИДОВ: Тарихийлик тамойили, табиийки, авваламбор, Амир Темур ва Темурийлар даврида ёзилган манбаларга таяниб тадқиқот олиб боришни тақозо этади. Бу—табиий, албатта. Аммо бу борада бир қатор қийинчиликлар учрайди. Масалан, тарихий солномаларни излаб топиш ва таржима қилиш, уларни ўша замон руҳида атрофлича таҳлил қилиш, турли муаллифларнинг бир хил тарихий воқеаларга доир далилларини қиёслаш, тил муаммоси ана шундай мушкулотлардандир.

Л. КЕРЕН: Ҳа, XIV, XV ва XVI асрларга тааллуқли маълумот ва ҳикоялар мавжудки, манба сифатида фойдаланишда уларни танқидий кўз билан ўқиш керак бўлади. Ҳақиқатдан ҳам бу матнлар ҳатто ўша давр гувоҳларига тегишли бўлса ҳам, беҳисоб қарама-қарши фикрларга бойдир.

А. САИДОВ: Булардан асосийлари «Зафарнома» номи билан машҳур тарихий солномалардир.

Л. КЕРЕН: Тўғри. Бу муҳим манбалар ўша даврдаги кишилар, мамлакатлар, воқеалар, жанглар, урф-одатлар ва ҳоказолар ҳақидаги қимматбаҳо маълумотларга жуда бой. Лекин улар Темур авлодларига хушомад маъносидаги қасидалардир. Биринчиси — Низомиддин Шомийнинг «Зафарномаси» Темур замонасида битилган, лекин Темурнинг ўзи томонидан рад этилган асар.

Иккинчиси, Шарафуддин Али Яздийнинг набираси Иброҳим ҳукмронлиги даврида ёзилган бўлиб, биринчисидан мукамалроқ. Лекин буниси тугалланмаган бўлсада, XV асрдан кейинги тарихчилар томонидан кенг фойдаланиб келинади. Аслида, шу асар Темурнинг бар-

ча таржимаи ҳоллари учун асосий манба бўлиб хизмат қилган. Бироқ ундан тарихчиларнинг фойдаланишлари масаласида давр руҳини ва қаламкашларнинг Темурийларга ҳушомадгўйликларини назарда тутмоқ керак.

Масалан, «Зафарнома» Темур наслини батафсил зикр қилиб, уни то Чингизхоннинг ўзига олиб бориб тақайди. Ваҳоланки, Темурнинг ўзи ҳеч қачон бунга интилган эмас. У Чингизхон авлодидан бўлмиш бир маликанинг хўжаси сифатида «Кўрагоний» номи билан қаноатланган.

А. САИДОВ: Кўпгина хорижий олимлар Амир Темурни мўғул деб атаган бўлсалар, эндиликда уни «Мовароуннаҳрдаги Кешдан чиққан барлос туркларидан» деб кўрсатмоқдалар. Соҳибқирон амирлар сулоласининг давомчисиدير. Шу боисдан ҳам у Мовароуннаҳр тахтига ўтирганда хон унвонини олмасдан, ўз сулолавий «амир» унвонига содиқ қолган. Чингизийларда амирлик мансаби (унвони) бўлмаган. Уларда давлатни хонлар бошқарган.

Л. КЕРЕН: Бундан ташқари таассуротни кучайтириш мақсадида «Зафарнома»да жангчилар ва қурбонлар сони бўрттириб кўрсатилган. Мисол тариқасида Деҳли учун бўлган жанг тафсилотини келтириш мумкин. Лекин, қизиғи шундаки, ўша даврнинг бошқа солномачиси Арабшоҳ ўз китобида бу ҳақда оғиз очмайди.

«Зафарнома» Темурбек давлатининг қудрати, раванқи ва инқирозга юз тутишини, хотиржамликка ҳамда малика бўлган собиқ раққоса Шодимулкнинг ёвуз ниятларига боғлайди. Шодимулк эри Халил Султонни Темур Самарқанд саройида тўплаган хазинани талон-торож қилишга ундайди. Бу эса давлатнинг емирилишига олиб келади. Бу жуда содда ва ишончсиз талқин бўлиб, менимча, инқирознинг кўп сабабларидан асосийси — салтанат таянчи Темурбекнинг ўлиmidир.

А. САИДОВ: Француз адибаси Милена Ноковичнинг темурийзода Халил Султон билан «салтанат шодлиги» соҳибжамол Шодимулк муҳаббатига бағишланган «Самарқанд устида ёққан олтин ёмғир» тарихий романи ЮНЕСКОнинг «Ипак йўли — мулоқотлар йўли» дастури доирасида чоп этилган. Муаллиф Самарқандни «Марказий Осиё Румоси» деб ёзади (Nokovitch M. Flui d'or sur Samarkand. Roman. Paris, 1993, 352 p.).

Л. КЕРЕН: Мен бу роман муаллифи М. Ноковични

яхши танийман. Бу асарни ўзбек «Ромео ва Жульетта»-си қиссаси дейиш мумкин.

А. САИДОВ: Сиз эслаган, Соҳибқирон даврида ёзилган ва ҳозирги кунга қадар асосий саналиб келаётган тарихий манбалардан яна бири — бу Ибн Арабшоҳнинг «Ажойиб ал-макдур фи тарихи Таймур (Темур тарихида тақдир ажойиботлари)» асаридир. Мазкур китоб «Буюк Тамерлан тарихи» номи билан 1658 йилдаёқ П. Ватье томонидан француз тилига таржима қилинган.

Л. КЕРЕН: Тўғри, Арабшоҳ таржимаи ҳоли мавжуд. Аммо у Темурнинг салбий тасвирини берувчи, унга қонхўр, вайроначи, ҳасадгўй деб қаровчи ва ҳатто масха-раомуз ҳислатларни тирковчи асардир. Суриялик ёзувчи Арабшоҳ Темур вафоти пайтида эндигина 12 ёшда Самарқандда банди эди, у ўз асарини анча кейин, Усмоний шоҳлардан бирининг саройида бўлган даврида ёзган ва, шубҳасиз, ўз хўжасига ёқиш учун Боязид ғолиби хотирасини камситишга мажбур бўлган. Лекин Арабшоҳ китоб охирига қўшимча қилинган бир бобда Темур шахсини тасвирлаб, унга давлат ташкилотчиси, олим ва рассомлар раҳнамоси сифатида тўғри баҳо берган.

Яна Темурбекнинг замондоши, иқтидорли солномачи, адиб Ҳофиз Абрў асарининг асосий матни Темурийлар ҳақидаги асарлар рўйхатида йўқ.

А. САИДОВ: Кастилия қиролининг элчиси Руи Гонсалес де Клавихонинг «Самарқандга Темур саройига саёҳат кундалиги» ғарбда энг машҳур тарихий манба ҳисобланади.

Л. КЕРЕН: Ҳақиқатан ҳам, элчи Клавихонинг асари ғоят қимматбаҳо манба, зеро у — Темур замонасининг бевосита насроний овруполик гувоҳи. У жуда аниқлик билан ёзган, лекин фақатгина Темур ҳаётининг сўнгги даврларини қамраб олган.

А. САИДОВ: Амир Темур «Тузуқлари»ни манба сифатида баҳолашда турли фикрлар бор. Ж. П. Ру «Темурнинг ўзи икки асар яратган: хотиралари («Малзуфот») ва қонунлар мажмуаси — «Тузуқлар». Аммо бу матнлар қадимги ҳеч қайси муаллиф томонидан тилга олинмаган ва тўқима бўлиши эҳтимолдан узоқ эмас», деб ёзади (L. P. Roux. Tamerlan. Paris. 1994, p. 344). Рус олими Д. Логофет эса қуйидагича фикр билдиради: «Оврупода конституция ҳақида тушунчага ҳам эга бўлишмаган бир даврда ана шу «ваҳший»нинг давлатида конституцион қонунлар мажмуаси — Тузуқ мавжуд

ва амалда бўлган» (Сомон йўли. Адабий-тарихий мажмуа. Тошкент, 1992, 72- бет).

Л. КЕРЕН: Темур «Тузуқлар»ига келсак, гўё олдимизда ўзгалар қўли билан ёзилган ҳужжат тургандек туюлади.

Умуман, Темурбек ва унинг салтанати ҳақидаги манбалардан танқидий руҳда, қиёслаб фойдаланиш даркор. Шунинг учун керакки, Темур давридаёқ бу манбалар бир-бирига тескари эди. Темур ва унинг салтанати ҳақидаги турли босма манбаларда сочилиб ётган маълумотлар нисбатан қисқа ва алоҳида воқеаларга бағишланган. Улардан баъзиларининг рўйхати менинг икки китобимда ва Жан Убеннинг 1963 йили «Студия Исламика» журналида эълон қилинган «Тамерлан шаҳарларни қандай оларди» номли ажойиб мақоласида берилган.

А. САИДОВ: Тўғри. Йирик шарқшунос олим Ж. Убен ўз мақоласини Шарафуддин Али Яздий, Низомиддин Шомий, Ҳофиз Абрў асарлари ва бошқа қўлёзма манбаларни чуқур ўрганиш асосида ёзган. Аммо шунинг таъкидлаш лозимки, мақола сарлавҳаси унинг асли моҳиятини тўлалигича акс эттирмайди. Зеро муаллиф унда Амир Темурнинг саркардалик санъати билан чекланмасдан, Соҳибқироннинг динга ҳамда дин пешволарига бўлган муносабатига, савдо-сотиқ ва тижорат ишларини ривожлантириш ҳамда салтанатнинг тинчлиги, ободончилиги ва давлат бошқаруви тизимини такомиллаштириш йўлидаги фаолиятига ҳам катта эътибор берган.

Л. КЕРЕН: Кўриниб турибдики, ҳали бу соҳада анча иш қилиш мумкин. Айниқса тадқиқот олиб бориш ҳамда Темурбекка бағишланган, ҳали йўқ бўлиб кетмаган шарқ қўлёзма матнларининг нусхаларини ўрганиб чиқиш керак.

А. САИДОВ: Соҳибқирон Темур инсоният тарихидаги энг буюк ҳарбий саркардалардан биридир. Улуғ зотни ҳам очиқ жангларда, ҳам пинҳона йўллар билан енгмоқчи бўлганлар. Аммо Амир Темур ўнлаб жангларда ғолиб бўлиб, бирор марта мағлубиятга учрамаган. Соҳибқирон музаффар саркарда бўлганлигининг сирлари нимада деб ўйлайсиз?

Л. КЕРЕН: Мен Темур енгилмас бўлганлигининг асосий сабаби унинг ўз навкарлари содиқлигига эришганлигида деб ўйлайман. Унинг навкарлари асли Марказий Осиё халқлари орасида қўлчиликни ташкил қил-

ган кишилар каби Темурга қўшилгунга қадар рўшнолик кўрмаган, кўчманчи, чўпон, овчи, деҳқон, баққол, косиб, сарбон, аскар, адиб ва ҳоказо кишилар бўлиб, сўнг баҳодир, паҳлавон ва ўз амирига бутунлай содиқ жангчига айланар эдилар. Улар туфайли Темур ўзининг барча режаларини ва ҳарбий юришларини амалга оширишга муваффақ бўлган.

Навкарлар Темурни ўзларининг доимий музаффар қаҳрамони ва энг доно давлат раҳбари деб билганлар. Уларнинг амирга ишончи шунчалик кучли бўлганки, ҳатто унинг ногирон эканлигини, қўлтиғига кириб, суяб юраётганликларини ва отигача қўлларида кўтариб олиб бориб миндириб қўяётганликларини ҳаёлларига ҳам келтиришмаган.

Темурбек ўз даврининг энг кўзга кўринган омилкор саркардаси бўлган. У душманлариникига қараганда анча кам сонли қўшини билан ўз юртидан анча узоқларда жанг қилганида ҳам донғи чиққан армияларни енгар, кучли мудофаага эга бўлган истехкомларни забт этар эди. Ўз одамлари устидан маънавий ҳукмрон Темур беқиёс ҳарбий саркарда бўлганки, у Искандар Зулқарнайн ва Наполеонлар билан тенглаша олади. У ўз рақибининг нияти ва имкониятларини башорат қила олиш қобилиятига эга бўлган. Яна шунини қўшимча қилиш жоизки, Темур, ҳозирги кунда қўлланилаётган руҳий қуролни, яъни рақибига даҳшат сола билишдек ҳарбий омилларни қўллаган.

Темур ўта омилкор бўлиб, барча ҳарбий усулларни ўз ўрни ва вақтида эпчиллик билан ишга сола билган. У серқирра истеъдод эгаси эди. Ўз аскарлари орасида бўлиб, мушкулларидан хабар оларкан, далда бериб турган, шахсий намуна кўрсатиб, уларни жангга, ғалабага чорлаган.

А. САИДОВ: Музаффар саркарда Амир Темур ҳарб санъатининг даҳоси бўлган. Маълумки, у шаҳарларни вайрон қилмасдан, иложи борича кам талафот бериб олишни афзал кўрган. Бу борада, сиз таъкидлаганингиздек, Амир Темур ҳарбий ҳийла турларидан — қуюқ ваъдадан тортиб, самимий насихатгача бўлган шакллардан моҳирона фойдаланган. Бунга бир неча мисол келтирмоқчиман. Масалан, 1401 йилнинг июнида узоқ давом этган Бағдод қамали палласида Амир Темур қамалдагиларга, агар бефойда қаршилик кўрсатишни ўжарлик билан давом эттираверсангиз, навкарларим

қаҳр-ғазабини жиловлаб тура олишга кафолат бермаймак, деб таҳдид солган. 1381 йилнинг апрелида эса, Ҳиротга ҳужум қилиш олдидан у икки минг бандини озод қилган ва шаҳарда кимки уйдан ташқарига чиқмаса, унинг ўзи ҳам, бола-чақаси ҳам омон қолади, деб гап тарқатган. Пухта ўйланган бу хийла кутилган натижани беради. Бозор, маҳаллаларда сафарбарликка қанчалик ундамасинлар, аҳоли қўлига қурол олишдан ва қаъла деворлари устига чиқиб, шаҳарни ҳимоя қилишдан бош тортади.

Соҳибқирон шаҳарларни тинч йўл билан олишнинг асосий воситаси сифатида музокаралардан кенг фойдаланган. Қамал қилинган шаҳарлар аҳолиси амалдорлар ва уламоларни Амир Темурнинг қароргоҳига вакил қилиб жўнатганлар. Музокаралар чоғида мағлублар томонидан тўланадиган «мол-и-омон», яъни тоvon пулининг миқдори келишиб олинган. Агар таслим бўлиш шартларини бажармасалар ёки исён кўтарсалар, шаҳарлар аҳолиси қаттиқ жазога тортилган. Шу билан бирга, Ж. Убен тўғри қайд этганидек, Амир Темурнинг «фёъл-атвориға хос бўлган вазминлик ҳар қандай шафритда ҳам унинг қаҳр-ғазаби аланга олиб кетишиға йўл қўймаган».

Л. КЕРЕН: Аммо Темурбек вафотидан кейин давлат тўзиди ва у тузган ажойиб армия ўзга юртлардаги армияларга ўхшаб пароканда бир аҳволга тушиб қолди. Меросхўрлар боболари ишларини тиклай олмадилар, унинг ҳарбий зукколиги ва донолиги уларга мерос бўлиб ўтмаган экан-да.

А. САИДОВ: Амир Темур ўз давлатини ҳар қандай кутилмаган воқеалардан сақлашни, ҳимоя қилишни билган. Давлатини кучли ва мустаҳкам, халқини бахтли ва унинг ҳаётини фаровон қилишни удадалай олган. У ўз олдига қўйган мақсадларига қатъийлик билан эришган. Шунинг учун ҳам у ўша даврда дунёдаги энг кучли салтанатга эга эди. Табиий бир савол туғилади: Соҳибқироннинг давлат фаолиятидаги ютуқларининг сирү моҳияти нимада экан?

Л. КЕРЕН: Энг аввало Темурбекда инсон омили доимо олдинги ўринда бўлганлигини назарда тутиш керак. Бу омил унинг ҳарбий ташкилотчилигида ва давлатга бошчилик қилишида ҳаминша йўлдош бўлган. Темур ўз атрофига одам танлашда уларнинг қобилиятларини ҳисобга олган, лекин насли, табақаси, ирқи, дини ва ман-

сабига қарамаган. Ҳозирги давр тили билан айтганда, ўз атрофига муносиб кишиларни тўплай олган.

Темурбек ўзи забот этган юртлардаги мансабдорларга тегмаган, одамларнинг ҳаёт тарзига аралашмаган. Жойлардаги амалдорларга ўзининг қатъий кўргазмаларини берган ва боши билан жавоб беришларини уқтирган, на ўзи, на яқинлари бевосита идора қилмаган.

Бутун умри бўйи одил бўлган, сарой мулозимларига алоқадорлиги, мансаби ва бойлигига қарамай, гуноҳ қилган кишини ўта қаттиққўллик билан жазолаган.

А. САИДОВ: Амир Темур мансабини суиистеъмол қилган, давлат ва халқ ҳақиға ҳиёнат қилган вазирларга шафқатсиз эди. 1404 йили Самарқандда бўлган Руи Гонсалес де Клавихо ўз мансабини суиистеъмол қилган вазир Муҳаммад Довудни Амир Темур халқ кўзи олдида жазолагани ҳақида гувоҳлик беради. Соҳибқирон яхши вазирларни «қилич ва қалам соҳиби» деб аташни таклиф этган.

Амир Темур аркони давлатда ҳалол, сидқидилдан хизмат қилганларни тақдирлаб, мартабаларини юксалтирган, ифвогар, зулмкорларнинг қаттиқ жазосини берган. Унинг феъл-атворида иккиланиш, оғмачилик, бугун бир сўзни айтиб, эртасига унга қарама-қарши бошқа сўз айтиш бўлмаган. У қатъиятли, бир сўзли, чўрткесар бўлган.

«Зафарнома»да келтирилишича, Соҳибқирон шундай деган: «Менинг мақсадим давлат ишларида адолат ва тартибни, қонунчиликни тиклашдир. Фуқаролар тинч-тотув яшасинлар дейман... Мен шарият ва қонунчиликни ўрнатай. Эндиликда менинг мақсадим мамлакатларни забот этиш эмас, қўлга киритилган давлатларни идора қилишдан иборатдир».

Л. КЕРЕН: Темурбек ўзининг бепеён салтанатини бошқаришда қаерда нима кечаётганидан хабардор бўлиб турган ва ўз буйруқларини зудлик билан етказа олган. Бунинг учун у жуда самарали алоқа тизимини барпо қилган, йўл ёқаларига масофани билдирувчи белгилар қўйдирган, отлар билан таъминланган дам олиш манзилларини қурдирган ва фақат ўзига бўйсунадиган назоратчилар тайинлаган.

Темур ички ва ташқи савдо йўлларини ташкил қилган ва уларнинг ҳимоясини таъминлаган. Қароқчи ва талончилардан ҳимояси кафолатланган савдо карвонлари тинчлик ва осойишталик ҳукм сурган салтанатга ти-

нимсиз келиб турган. Ҳамманинг кўзи ўнгида, Самарқанднинг Кўк саройида сақланидиган катта хазинаси бўлган. Савдо карвонлари давлатга маълум бож тўлаб, савдо равнақига ва юрт фаровонлигига улкан ҳисса қўшганлар.

А. САИДОВ: Ҳазрати Соҳибқирон «Мен истардимки, бир гўзал париваш бошида тилла солинган патнис билан йўлда ҳеч қандай зиён-заҳмат кўрмай Кобулдан Дамашққача етиб келсин», деган. У, савдо-сотиқнинг ривожини раиятнинг фаровонлиги ва мамлакатнинг ободонлигига хизмат қилади, деб таъкидлаган.

Л. КЕРЕН: Темурбек ўз измидаги йирик шаҳарлардан тушган солиқларнинг бир қисмини қурилишга, ёдгорликлар, боғлар, суғориш иншоотлари барпо этишга, шаҳар ва қишлоқларни обод қилишга сарфлаган. Бу улкан режалар одамларни иш билан таъминлаш ва ишлаб чиқаришни жадаллаштиришга олиб келган.

Хулоса қилиб айтганда, Темур ва Темурийлар давлатни холисона ва омилкорлик билан бошқаришда тўрт асосий қоидага амал қилганлар:

биринчидан, одил маъмурий ва юридик хизматларни ўрнига қўйиш;

иккинчидан, тезкор алоқа тизимини ўрнатиш ва ушлаб туриш;

учинчидан, ҳунармандчилик ва қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари ишлаб чиқаришини барпо қилиш ва ривожлантириш, маҳаллий ва ташқаридан келтирилган қўл кучидан фойдаланиб, улкан қурилишларни давом эттириш;

тўртинчидан, ички ва ташқи савдо (ипак ва ноз-неъмат савдоси) йўлларини кенгайтириш ва қўриқлаш.

А. САИДОВ: Америкалик олим Корнел Х. Флейшар туркий давлатлар бошқарувида учта ўзаро боғлиқ тамойил — шариат, қонун ва амир муҳим бўлиб, улар ўз навбатида дин, давлат ҳамда бошқарувнинг туркий йўли билан боғлиқликдир, деб ёзган.

Л. КЕРЕН: Темурбек ўз салтанатидаги барча дин пешволари ва олимларнинг ҳурматини жойига қўйган.

А. САИДОВ: Соҳибқирон ўзини «Оллоҳнинг иродасини бажарувчи» деб билган ва худди шу ишонч ҳамда исломга эътиқод унинг давлат, бунёдкорлик ва саркардалик салоҳиёти билан уйғунлашиб кетиб, беқиёс қудрат ва шижоаткорликка айланган. Шу омил туфайли бўлса керак, француз шарқшунослари Амир Темур

ва Темурийларнинг ислом дини ва дин пешволарига муносабати мавзусига алоҳида эътибор берадилар. Бу борада иқтидорли ёш олим Т. Зарконнинг қатор мақолалари диққатга сазовордир.

Ҳазрати Амир Темур чин тақводор мусулмон бўлган, авлиёю пирларини, шайху уламоларни ниҳоятда ҳурмат қилган. Шунинг учун, Соҳибқирон Амир Кулолнинг башоратларини Оллоҳнинг иродаси деб билган, ҳеч иккиланмай уларни амалга оширишга интилган.

Тасаввуф илмининг турли оқимлари, айниқса нақшбандия тариқати шайхлари Темурийлар сулоласи вакилларига, масалан, Шоҳруҳ Мирзога ва умуман XV асрда Мовароуннаҳрдаги ижтимоий-сиёсий ва мафкуравий муҳитга катта таъсир ўтказганлар.

Минг афсуслар бўлсинки, «қизил империя» даврида Амир Темур тўғрисида бирор бир ижобий сўз айтмоқ жиноят ҳисобланди. Унинг фаолияти ва шахси фақат «қора кўзойнак» орқали ўрганилди, талқин қилинди. Мустақилликка эришилгандан сўнг бу борада қатор хайрли ишлар бошланди. Бобокалонимиз номлари ҳақли равишда ҳурмат ва эҳтиром билан тилга олинмоқда.

Л. КЕРЕН: Совет тузуми даврида Темурбек шахсини ерга уришга, унга фақат босқинчи сифатида қарашга уриниб, бошқа фазилатлари четлаб ўтилган. 1961 йили Ўзбекистонда бўлганимда менинг Темур ҳақидаги, унинг давлат арбоби бўлганлигига ва фазилатларига доир саволларимга жавоб беришдан бош тортганликлари ҳануз эсимда. Аммо Темурийларнинг ёдгорликларини инкор этиб бўлмаслиги, Улуғбекка ва умуман Темурийлар маданиятига ҳурмат сезилиб турарди. Эҳтимол, Совет ҳукумати Темурни, тарихда устунлик қилган, жаҳонга маъшал бўлган маданият ва сулолани барпо эта олган инсонни ўзбек халқи танишидан қўрққандир!? Аслида, Шўролар ўзбекларнинг бу тарихий эъозли ўтмиши билан ғурурланиши советчасига шахсга сиғинишдан устун бўлиб кетишидан чўчигандир.

А. САИДОВ: Аммо хорижда битилган баъзи асарларда ҳам Амир Темур тарихини ўта бир ёқлама ёритиш учрайди.

Л. КЕРЕН: Ҳа, Овруподаги баъзи матбуот нашрларида Темурга босилган босқинчи, қирғинбаротчи тамгаларидан ташқари, Марказий Осиё тарихини тан олмайдиган Сурия, турк ва форс манбалари ҳам Темур ҳақида салбий тимсол, ўзларига ғаним ва босқинчи тим-

солини яратишган. Яна шуни ҳам таъкидлаш жоизки, Темурдан ўч олиш маъносида ёзилган китоблар ҳамда шундай асарлар таржимаси, Темурни фақатгина ёвуз ва қонхўр сифатида талқин қилувчи, ота-боболаримизни даҳшатга солган овруполиклар ва мўғуллардан мерос қолган адабиётларгина бизгача етиб келган. Ҳаддан ташқари бузилган бу манзара ҳозирга келиб ўзгармоқда.

А. САИДОВ: Жуда тўғри. Шу муносабат билан Ж. Убен «воқеалар содир бўлган жойларни ва саналарни чалкаштириб юборадиган» айрим йилномачиларга, шунингдек, Амир Темурнинг шаънига «иғво қилишни ҳамда бўҳтон ёғдиришни ёқтирадиган битикларга» танқидий кўз билан ёндашиш зарурлигини алоҳида таъкидлайди. У, Соҳибқиронни билиб-билмай қоралайвериб оқибатида мураккаб шахсият соҳиб бўлган ул зот фаолиятининг кўп қирралари ҳамда шахсий фазилатлари унутилиб кетишига сабаб бўлганлигини афсус билан қайд этади.

Менинг фикримча, Амир Темур ва Темурийлар даври умумбашарият тарихи нуқтаи назаридан тадқиқ қилинмоғи лозим. Фақат шундагина бу улўф зотнинг инсоният тарихида тутган ўрнини кўрсатиб бериш мумкин бўлади.

Л. КЕРЕН: Ўзбекистонда Амир Темур ва унинг фаолиятига берилаётган эътиборни табриклаш керак. У ҳақида ёзганда, Сиз айтганингиздек, тарихий усулни тарк этиб бўлмайди. Совет ҳукумати ва Темур ҳақида яхши тасаввурга эга бўлган овруполик муаллифлар Темурни зўр саркарда этиб тасвирлаган бўлсалар-да, кўпроқ вайроначи босқинчи сифатида талқин қилишган.

Рашкчи қизиқувчилар унинг тинчлик тарафдори эканлигини, санъат ҳомийси ва эзгу ишлар бошчиси эканлигини кўролмайдилар. Унутиш керак эмаски, Темур шафқатли фотиҳ бўлган, ўз юришларини маънавият қондаларини бузмаган ҳолда амалга оширган.

Темурнинг ўз рақибига даҳшат солувчи ва уни енгиш учун барча имкониятлардан фойдаланувчи ижодкор, одил, шафқатсиз, айёр давлат арбоби ва саркарда сифатидаги жиҳатларини билмоқ керак.

Темурбек жаҳон тарихида энг олдинги ўринлардан бирини эгаллайди. У ўз давридаги жамиятни янгилаган ва унга янги йўналиш бағишлаган. Урта асрни яқунлаб, Уйғониш даврини бошлаб берган. Ҳали заиф

Оврупони турк истилосидан халос қилган. Олтин Урда қудратини парчалаб, Россия озодлигини таъминлаган, фаровонлик келтирган савдо йўлларига равнақ берган, Марказий Осиё ва Урта Шарқ халқлари маданиятининг юксалиши учун барча зарур шароитларни яратган, ўз ўғиллари ва набираларига илғор маълумот берганки, буларнинг ҳаммаси санъат ва фан равнақини таъминлаган. У ўз салтанати пойтахтида тинчлик ва хавфсизликни барқарор қилган, олим ва санъаткорларни олдинги сафга олиб чиққан. Ҳар томонлама гўзалликка ва Худога ишончни ифодалаб, кўкка интилган ёдгорликларни бунёд қилдирган.

Темурбек инсоният тарихидаги буюк шахслардан биридир, лекин халқлар тасаввурида даҳшатли из қолдирган: гуллаган ва тинчлиги таъминланган салтанат барпо қилиш учун ўжар халқ ва шаҳарларни забт қилган. Темурийлар маданияти асосчисининг шу жиҳатини бўрттириб кўрсатиш авж олиб кетган. Темурнинг шу иккинчи томонини аниқ таққослашнинг уддасидан чиқилишига умид қилш ва интилмоқ керак.

А. САЙДОВ: Бир қатор ўзбек тарихчилари Амир Темурнинг давлат фаолияти ва юришларини икки даврга бўладилар (И. М. Мўминов, А. Муҳаммаджонов, Ш. Каримов, Р. Шамсутдинов). Бу муаллифлар фикрича, биринчи давр 1370—1386 йилларни ўз ичига олади. Уша даврда Амир Темур асосан марказлашган йирик давлат тузиш учун курашган. Иккинчи давр эса 1386—1405 йиллар бўлиб, бу даврда Соҳибқирон салтанати ҳудудларини кенгайтиришни ўз олдига мақсад қилиб қўйган, деб ёзадилар.

Л. КЕРЕН: Менимча, Темур юришларини аниқ икки даврга ажратиб бўлмайди. Авваламбор, Темур асосан музаффар, у доимо олға босган, забт этган, ҳукмронлик қилган ёки вазиятга қараб вайрон қилган. Бу вазиятлар ўзгарган ва унинг донишмандлиги яратувчиликка олиб келган. Унинг ғалаба саналари олдиндан белгилаб олинган режага тушмайди, лекин ҳужумдан кейин тайин бўлади. Баъзи юришлари тасодифий ғалаённи бостириш учун, зудлик билан бошланган (Гуржистонни забт этиш ва босиб олиш режасига кирмаган бўлган).

Менимча, Темурнинг нияти Самарқанд теварагида равнақ топган ва яхши идора қилинадиган, ташқи ҳужумдан ҳимояланган бир подшолик барпо қилиш бўлган. У шундай қилган: бу мамлакат тахминан қадим-

даги Мовароуннаҳр деб аталмиш Суғдиёна минтақасига тўғри келган.

Темур бевосита шу салтанат пойтахтини идора қилган. У манфаати уйғун (маданияти, дини умумий) қўшни давлатларни қўшиб олган. Эрон, Хуросон, Бадахшон ва Фарғона шулар жумласига кирган ва уларни идора қилишни ўз қариндошларига ёки содиқ кишиларига ишониб топширган. Яна бошқа ерларни куч билан ёки дипломатия йўли билан қарам қилиб олган ва улар Темурга бож тўлаб турганлар, бу ерлар салтанат пойтахти ва хорижий подшоликлар ўртасида оралиқ мамлакатларни ташкил қилган. Итоаткорлик, тўланган солиқ ва бож эвазига Темур уларга ёрдам ва ҳарбий муҳофиза ваъда қилиб, ўз ҳолларига қўйиб берган. Усмонли Туркия қўшниси Тахартан, Туркман амирлиги, Гуржистон, Қашғар, Ҳинд шимолидаги Сеистон, Константинопол ва Боязидга қарши уруш давридаги Тарабзунлар бунга мисол бўла олади. Бу қарам ёки иттифоқдош мамлакатлар атрофида Рус ерлари, Олтин Урда, Туркия, Сурия, Бағдод султонлиги, Деҳли султонлиги ва Хитой каби қудратли ташқи подшоликлар турган. Шу подшоликлар унга ғанимлик қилганларида ва хавф солганларида, Темур улар устига аёвсиз ҳарбий юришлар қилган, шаҳар ва қўрғонларини босиб олган, хазиналаридан кўплаб бойлик олиб қайтган.

Шундай қилиб, ўз юрти атрофида бепоён мудофаа қўрғонини сақлаб турган. Марказий Осиёни мўғуллардан озод қилиш учун қилган юришлари 1386 йилдан кейинги турли даврларга тўғри келади. Темур 1389 йили Шимоли-шарқдан Самарқандга ва Ипак йўлига хавф солиб турган мўғул кўчманчи қабилаларини тарқатиб юборган, 1391 йили Тўхтамишни таъқиб қилиш ва енгилш учун то Уролгача борган. 1395 йили у Россияни енгган ва Олтин Урда армиясини тор-мор келтирган. Мен бу ерда унинг барча юришлари ҳақида гапириб ўтирмайман, лекин шуни таъкидламоқчиманки, Темурнинг ҳарбий ҳаракатларини аниқ икки даврга бўлишнинг чораси йўқ ва унинг Марказий Осиё мўғуллари билан тўқнашувлари 1386 йилдан кейин ҳам давом этган.

А. САИДОВ: Ўзбекистон Республикаси Президенти И. А. Каримов Францияда бир неча асрлардан буён бизнинг тарихимиз, маданиятимиз, тилимиз, буюк аجدодларимиз мероси хусусида чуқур тадқиқотлар олиб бори-

лаётганлигини зўр мамнуният билан таъкидлайди. Бу борада айниқса Амир Темур ҳақидаги изланишларни алоҳида кўрсатиш мумкин. Темуршунослик француз шарқшунослик мактабининг мустақил бир йўналиши деса бўлади. Шу боис Амир Темур шахсига бўлган бундай қизиқишни нима билан изоҳлаш мумкин?

Л. КЕРЕН: Ҳа, XIX асрда Францияда Марказий Осиёни, жумладан Ўзбекистонни ўрганишга қизиқиш кучайган, 1822 йили Сильвестр де Сас Темур ва Франция қироли ўртасидаги ёзишмаларни ўрганиб, мақола чоп эттирди ва 1894 йили Х. Моранвилле уни Темурнинг Парижда давлат архивида сақланаётган хатини олиб келган архиепископ Иоанн хотиралари билан тўлдирган. Темурийларни ўрганиш ана шундан бошланди ва сўнгра Темурийлар даврининг миниатюра санъатига бағишланган мақола, шу кунгача бўлган даврнинг турли босқичларида чоп этилган «Тамерлан мамлакатига саёҳат» ҳикоялари туркуми пайдо бўлди.

А. САИДОВ: Мен Францияда Амир Темурга бўлган қизиқиш XVII асрдан, яъни Соҳибқирон тўғрисидаги Шарқ тарихий манбаларини таржима қилишдан бошланган, деб ўйлайман. Сиз тилга олган муаллифлар Францияда сақланиб қолган муҳим тарихий ҳужжатлар ҳақида ёзганлар. Албатта, бу жуда муҳим.

Сизга маълумки, умуман Францияда Амир Темур номи билан боғлиқ яна бир қатор ашёлар мавжуд. Масалан, Парижнинг дунёдаги энг катта Лувр музейида Соҳибқирон Аҳмад Яссавий мақбараси учун яратган олти-та шамдондан бири, Темурийлар ва Бобурийлар даврининг сопол идиш-товоқлари, мрамор қабртошлардаги битиклар, гиламлар, аскарларнинг совутлари ва қурол-аслаҳалари сақланмоқда. Айтишларича, Парижда Амир Темур ҳайкали бўлиб, унинг пойига «Оврүподан Халаскорига» деган сўзлар ёзиғлиқ бўлган экан.

Л. КЕРЕН: Бу катта ҳайкал эмас, олтиндан қилинган кичкинагина ҳайкалча бўлган деган маълумот бор. Мен унинг расмини топдим, лекин асл нусхасини қидиришим зое кетди.

XIX асрга дахлдор бу ашё, Темурга қизиқишнинг далили ҳисобланмиш бу асар ўз даврининг катта мукофотини олган бўлса ажаб эмас.

Францияда Темур ва унинг сулоласи тарихига қизиқиш кундан-кунга кучаймоқда, шу муносабат билан оврүполик шарқшунослар ва тарихчилар ўрта аср охир-

ларида амалга оширилган ишлар салмоғи ҳам ортиб борапти. Иккиланмасдан айтиш мумкинки, Темурбек Боязидни енгиб, Оврупони халос қилган.

Темур ва овруполиклар ўртасидаги алоқаларнинг излари сақланиб қолган. Темурийлар миниатюраларини шавқ-завқ билан томоша қилиш бахтига сазовормиз. Ўзбекистонда Темурийлардан қолган ёдгорликларни бориб кўриш, расмга тушириш мумкин. Темурбек шахсининг буюклиги, уни Шарқ ва Оврупо тарихчилари бузиб таҳлил қилганликлари борган сари кўпроқ равшан бўляпти.

Темурнинг фалакиётчиликда буюк элчи сифатида танилган набираси Улуғбекнинг илмий даҳоси оламни лол қолдирмоқда. Буларнинг ҳаммаси французлар эътиборини тортади ва уларни янада кўпроқ тадқиқотларга ундайди. Шунинг таъкидлаш жонзки, кимдан сўраманг, Самарқанд ва Темур деган иккита ном бир-бирига сингишиб кетганлигига гувоҳ бўласиз. Темурбек аини шунинг орзу қилган эди.

А. САИДОВ: Ҳақиқатан ҳам, Соҳибқироннинг Самарқанд тарихи ва тақдиридаги ўрни беқиёсдир. Амир Темур Самарқандни ўз салтанатининг пойтахтига ва Ер юзининг энг гуллаган ва гўзал шаҳарларидан бирини айлантириш йўлида жуда кўп ишлар қилган. Улуғ бобомиз бу муборак қадамжо доврўғини бутун оламга ёйган, уни рўйи замин сайқалига айлантирган.

Ҳозирги кунда ҳазрати Амир Темур номи билан боғлиқ маҳобатли обидаларни тиклаш, асраб-авайлашга катта эътибор берилмоқда. Самарқандда 28 та шундай иншоотда таъмирлаш, қайта тиклаш ва жиҳозлаш ишлари олиб борилмоқда. Бу ишлардан мақсад Соҳибқироннинг номи, обрў-эътибори ўз юртида нақадар эъзоз топганини жаҳон аҳлига яна бир бор намоён этишдир.

Амир Темурнинг Оврупо мамлакатлари билан алоқаларига қайтадиган бўлсак, унинг Франция қироли Шарль VI билан дипломатик ёзишмаларини алоҳида таъкидлаб ўтиш керак.

Л. КЕРЕН: Темурбек билан овруполиклар, ҳоҳ у шоҳ бўлсин, ҳоҳ жамоа раҳбари, орасидаги ёзишмалар ўша даврдан анча илгарилаб кетган. Мол ва айниқса савдогарлар айирбошлаш, ирқ, дин ва масофодан қатъи назар яхши дўстона алоқалар ўрнатиш имкониятлари кўриб чиқилган. Ўзаро яхшироқ танишиш истаклари билдирилган.

Биринчи бўлиб Темурбек ташаббус кўрсатиб, Генуя де Перага, Тарабзун ва Константинопол императорлиқларига элчилар юборган. Уларни Боязиднинг иттифоқида бўлиш тўғрисидаги таклифини қабул қилмасликка чақирган ва бунинг эвазига турклар қўлидаги барча насроний тутқунларни озод қилиш ва ҳимоялашга ваъда берган.

Темур ўз сўзининг устидан чиққан. Анқара ғалабасидан кейин дарҳол у Кастилия қироли олдига элчи Муҳаммад Кешийни жўнатган ва унга совғалар юборган.

А. САИДОВ: Бу элчининг исми шарифи турли асарларда ҳар хил ёзилади: бир хил манбаларда «Муҳаммад ал-Кози», бошқаларида «Муҳаммад ал-Ҳожи». Г. Ле Странж «Ҳожи Муҳаммад» деб ёзган. Клавихо «Кундаликлар»нинг ҳар икки русча таржимасида элчининг оти ҳеч бир асоссиз «Магомёт Алкаги» деб берилган. Шу каби хатолар бошқа манбаларда ҳам учрайди.

Л. КЕРЕН: Менинг фикримча, «Муҳаммад Эл Кеший», яъни кешлик Муҳаммад дейиш тўғридир. Бу эса Шарқда қабул қилинган исм қўйиш қоидаларига мос келади.

А. САИДОВ: Соҳибқирон элчиси бир неча тилни билган, дунё кўрган, ҳатто Маккани тавоф этиб, ҳожи бўлган. Клавихо элчи Муҳаммад Ҳожи Амир Темур Кастилия қироли Генрих III га махсус хат ва совғалар юборганлиги ҳамда яхши кутиб олинганлиги ҳақида хабар берса-да, бироқ бу хат мазмунини баён қилмайди.

Арготе де Молина Амир Темурнинг Генрих III га элчи Муҳаммад Ҳожи орқали юборган хатининг тўла испанча матнини эълон қилган. Бу хат Клавихо хотиралари­нинг 1782 йили Мадридда Антонио де Санча томонидан чиқарилган нашрига илова қилинган Арготе де Молинанинг «Қисқача кириш сўзи»да келтирилган. Хатнинг асл нусхаси Испания архивларида сақланмоқда (қаранг: Хайрулла Исматулла. Амир Темур ва хорижий дунё) Ўзбекистон адабиёти ва санъати, 1995 йил 22 сентябрь).

Л. КЕРЕН: Уша даврда Темур яна Франция, Англия Генуя ва Венеция подшолари олди­га фавқулодда элчи қилиб, насроний тақводори, Султония архиепископини юборган. У юксак ҳурмат-эҳтиром билан Константинопол ва Кастилия элчиларини қабул қилган. Афсуски, бу алоқалар Темур вафотидан кейин барҳам топган. Ме-

нимча, Темурнинг мақсади Ипак йўли деб аталмиш савдо йўлини бутун Оврупога чўзишдан иборат бўлган. Ўз зафарлари билан Темур шу йўлларнинг ташкилотчиси ва соҳиби бўлган.

А. САИДОВ: Мустақил Ўзбекистонда Соҳибқирон орзу-умидлари ушалмоқда. Ўзбекистон Республикаси Президенти И. А. Каримов ташаббуси асосида тарих билан ҳисоблашган ҳолда Буюк ипак йўли тинчлик ва мулоқот йўли сифатида ўз анъаналарини давом эттириши учун амалий қадамлар қўйилмоқда. «Тарихнинг ўзи Ўзбекистоннинг ўрнини Ғарбни Шарқ билан, Жанубни Шимол билан боғлайдиган Евроосиё йўллари чорраҳасида белгилаган. Бизнинг республикамиз Евроосиё иқтисодий ва маданий кўприги бўлиб хизмат қилиши мумкин. Бу кўприк доирасида товарлар, технологиялар, сармоялар ва маданий қадриятларнинг ҳаракати ва алмашуви учун яхши шароит яратилади» (И. А. Каримов. Биздан обод ва озод Ватан қолсин. Тошкент. 1994, 237-бет).

ЮНЕСКО ва Халқаро сайёҳлик ташкилоти билан яқин ҳамкорликда Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг тараққиёт дастури яратилмоқда.

Яна бевосита мулоқотимиз мавзусига қайтсак. Баъзи рус ва Ғарб тарихчилари Соҳибқиронни «Тамерлан» деб аташди. Сиз ҳам ўз китобларингиз сарлавҳасида шу номни қўллагансиз. Умуман, бу номнинг келиб чиқиши хусусида нима дейсиз?

Л. КЕРЕН: Оврупода қўлланилган «Тамерлан» сўзи Овруподаги баъзи манбаларда учрайди. Шунинг учун уни тузатишнинг ҳожати бўлмаса керак, деб ўйлайман. Менимча, бу ном XVII асрдан бери қўлланиб келган.

Ҳозирги кунда тарихий изланишларда Темурбек ёки Амир Темур деб ёзган маъқул, шуниси ҳақиқатга яқин.

А. САИДОВ: Фикрингизга қўшиламан. Одамларнинг жисмоний камчилигини юзига солиш ёки исмига қўшиб айтиш барча халқларда ҳам одобсизлик саналган.

Л. КЕРЕН: Темурбек ва унинг салтантини ўрганиш ва бу борадаги изланишлар яқин ўтмишдагига қараганда анча кучайган бўлса ҳам, ҳали жуда кам. Бу ишни амалга ошириш учун ҳозирда рағбат (маблағ, диссертациялар) йўқ, лекин интилиш сезилиб турибди. Темур

билан боғлиқ ўтмишни 50 йил давомида хотирадан ўчиришга ҳаракат қилинган Ўзбекистонда бу эзгу ишга кечикиб киришилганлигида совет мустамлакачилиги катта айбдордир.

А. САИДОВ: Тўғри. Аммо бу эзгу ишнинг кечикишида хорижда ноилмий нуқтаи назарларни олға сурган тадқиқотчилар ҳам маълум роль ўйнаганлар, деса бўлади. Масалан, таниқли ғарблик олим А. Тойнби Марказий Осиёнинг жаҳон цивилизацияси ривожигаги роли ҳақида шундай ёзган: «Мовароуннаҳр турли цивилизацияларнинг таъсирини бир-бирига узатиб турган бўлсада, аммо бу минтақанинг ўзи цивилизация маркази бўлмаган». У Амир Темурнинг тарихда тутган ўрни ва ролини ҳам камситиб кўрсатади.

Л. КЕРЕН: Бу соҳада мен Тойнби фикрига қўшилмайман, албатта. Марказий Осиё ва жумладан Темурбек тарихи жаҳон тарихи кўзгусида, Урта аср ва Уйғониш даври бошлари доирасида қаралиши керак. Темур унда катта ўрин тутади ва унинг ишлари тарих ғилдирагининг айланишини кўрсатади.

А. САИДОВ: Сизнинг китобларингиз кенг тарихий ва замонавий манбаларга асосланганлиги билан ажралиб туради. Аслида бу манба уларнинг кўпчилиги бошқа муаллифлар томонидан ҳам қўлланилган. Лекин сиз уларни ўзига хос ўқиш ва уқишга, улар асосида холис илмий хулосалар чиқаришга муваффақ бўлгансиз.

Ҳар қандай тарихчи учун ашёвий далилларни йиғиш, архивларда ишлаш, воқеа гувоҳлари ёки уларнинг авлодлари билан учрашиш ва ҳоказолар муҳим аҳамиятга эга. Бу борада темуршносликда қилинадиган ишлар ҳали кўп. Оврупода ҳам Амир Темурга бағишланган ва у билан боғлиқ бўлган бир қанча манбалар мавжуд.

Л. КЕРЕН: Менинг мамлакатимда сақланаётган Темурбек ва Франция қиролининг хатларидек ҳужжатларнинг асл нусхалари, Темурнинг элчиси архиепископ Иоанн қолдирган ёзувлар ва элчи Клавихонинг Испанияда сақланаётган ёзишмалари, Темурнинг элчиси Муҳаммад Эл Кеший ва у тортиқ сифатида олиб келган канизаклар Севильяга борганлиги ҳақидаги далил, Темур ва унинг маликасининг ливанликларникига ташрифи ҳақида Ливандаги Патриарх архивида сақланаётган хабар, яна Италиянинг Генуя шаҳридаги Коммуна де Пера архивида сақланаётган Темур ҳаётини акс эттирувчи ҳақиқий ва замондошлари ёзиб қолдирган бир

неча ҳужжат бизга маълум. Улар жуда қисқа. Яна Темур ва унинг салтанати, шунингдек Испания ва Франция ҳақидаги XVI ва XVII асрга молик бошқа хабар ва ҳикоялар бор. Мен кўриб чиққан Оврупо манбалари мана шулар.

А. САИДОВ: Сиз тўғри таъкидлаганингиздек, ҳали Амир-Темур шахси ҳақида очилмаган ва айтилмаган, ўрганилмаган ва кенг китобхонларга маълум бўлмаган маълумотлар кўп. Шундай мунозарали масалалардан бири Соҳибқироннинг яраланишидир. Унинг қандай яраланганлиги ҳақида турли фикрлар бор.

Л. КЕРЕН: Темурнинг Сеистонда бир пистирмага тушиб, ўнг оёғи ва қўлидан яралангани эҳтимолдан узоқ эмас. Шунда у ўша ерлик бир йигитни ёллаб олган ва то Мовароуннаҳрга қайтгунча унинг ёрдамида юрган.

Арабшоҳ у қўй ўғирлаётганида жароҳатланган деса, Клавихо кичик бир қочоқлар гуруҳига бошчилик қилган пайтида жароҳатланган, дейди. Клавихо бу хабарни Самарқанднинг ўзида эшитган эмиш.

А. САИДОВ: XIV—XV аср ижтимоий-сиёсий ва маданий ҳаётини ўрганиш учун муҳим тарихий манбалардан бири бўлмиш Фосик Аҳмад ибн Жамолиддин Муҳаммад ал-Хавофийнинг (тахаллуси Фосик ал-Хавофий) «Мужмали Фосихий» номли асарида Амир Темур Сеистон уруши даврида ўнг қўлидан ярадор бўлганлиги ҳақида ёзган бўлса-да, оёғи ҳам яраланганлиги тўғрисида ҳеч нима демаган. Ваҳоланки, бошқа манбаларда шу жангда Амир Темурнинг ўнг қўли ва ўнг оёғи ҳам яраланганлиги ҳақида ёзилган.

Л. КЕРЕН: Бу, биринчидан, Темурнинг — ҳамма нарсага қодир саркарданинг бундай миш-мишлар тарқатилишига бепарволик билан йўл қўйиб берганлигини кўрсатади, иккинчидан, эҳтимол, у оддий кишидан подшо тахтига кўтарилганлигини билдириб қўйиш учун бу хабарни атайлаб тарқаттиргандир?

Қайси бири ҳақиқат? Темурга дахлдор бу мавзудаги замонавий манбалар воқеанинг асл мазмунига тўғри келмайди. Биз далил деб атаган ҳужжат мураккаб бир жамиятда, кўплаб мусофирлар бор оломон орасида, ғайри табиий бир хабар кўринишида тарқалганки, охирида тарқатувчининг ўзи ҳам унга ишонмай қолиши мумкин бўлган. Натижада ким тўғрисини айтаётганлигини билиб бўлмай қолган.

Бир куни Темур Деҳлида ҳарбий филлар устидан ға-

лаба қозонганини, бошқа куни у Сибирда Тўхтамишни енгганини, Бағдодни олганини, Дамашқни қамал қилганини эшитишган. Уни ўлди деб эшитганларидан кейин эса одамлар унинг Боязидни енггани ва Туркияни босиб олгани ҳақида хабар тарқатишган.

Турли мамлакат сийёҳлари Самарқанддан кўплаб хабарларни, ҳатто эртаси куни ёлғон чиқиб қоладиган ахборотларни олиб келишдан тўхтамаганлар.

Темурбек тарих яратган, лекин уни айтиб беришга вақти бўлмаган.

Менимча, пойтахтдаги ёзувчилар, уларнинг Темур изидан жанг майдонларида энтикиб юрганлари воқеанинг ҳаққоний эканлигини суриштириб ҳам ўтирмаганлар. Ута олғов-далғов замонда гувоҳлар ҳар хил гапирган бўлишлари ёки миш-мишчилар турли-туман хабарларни тарқатган бўлишлари ажабланарли эмас. Тарихчининг мушкул иши барча маълумотларни қиёслаб чиқиш, ўзи ҳақиқат деб билганини танлашдир.

А. САИДОВ: Амир Темур «Соҳибқирон» номи билан машҳур. Икки сайёра — Зуҳал юлдузи билан Муштарийнинг яқинлашуви даврида дунёга келган ўғилгина шундай номни олишга мушарраф бўлган. Бу юлдузлар ҳаракатидаги ҳолат ҳар саккиз юз йилда такрорланади. Бундай кунда туғилган бахтли зотлар дунёда учта ўтган. Булар: Искандар Зулқарнайн, Муҳаммад алайҳиссалом ва ундан саккиз юз йил кейин туғилган Амир Темурдир.

А. КЕРЕН: Соҳибқирон—самовий сирларни эгаллаган подшоларга бериладиган бўрттирма унвон. Баъзи Шарқ хорижий саройларининг дипломатик ёзишмаларида Темурга нисбатан шу унвон қўлланилган. Унинг ўзи ҳеч қачон бу иборани қўлламаган ва атрофдагиларга ҳам қўллашга йўл бермаган. Шуниси аниқки, Темур шоҳона мақтовни, унвонларни ёқтирмаган. Хужжатларда ўзини Темурбек ёки Амир ул-Аъзам деб аташларини ва Кўрагоний (яъни Чингизхон авлодига уйланган куёв) таҳаллусини қўшишларинигина истаган. Франция қиролига ёзилган хатида худди шундай.

А. САИДОВ: Сиз тўғри таъкидлаганингиздек, Амир Темурга наслий камтаринлик хос бўлган. У ҳеч қачон хонлик тахтига ҳам ўтирмаган, подшоҳ ёки шоҳаншоҳ ҳам бўлмаган. 1370 йили Мовароуннаҳрда ҳокимият тепасига келар экан, ўзини «хон» ёки «шоҳ» эмас, балки «амир» деб эълон қилган ва шу унвон билан кифоя-

ланган. «Амир»лик рутбаси дастлаб Амир Темур ҳарбий-сиёсий фаолиятининг илк даврида унинг билан елкадош бўлган 313 кишига берилган. У ана шу амирлар билан бир даражада қолган.

Амир Темурга тегишли турли ашёвий далиллар дунёнинг кўп бурчакларига сочилиб кетган. Шулардан бири Соҳибқироннинг узугидир. Айтишларича, Амир Темур бармоқларининг изи қолган муборак ва мўътабар олтин узук-муҳр Нью-Йоркнинг машҳур Метрополитен музейи экспонатлари орасида Марказий Осиё санъатининг ноёб намуналари қаторидан ўрин олган. Санъатшунос Э. Грюбенинг «Ислом санъати» номли китобида узук-муҳрнинг рангли тасвири берилган. Тилла узук ўймакор ислими нақшлар билан безатилган. Халқа кўзига нефрит тош ўрнатилган. Халқа ҳошиясида хатти насх ёзуви бор, тош жойлашган кўзи тагида қандайдир куйи хати битилган. Ҳозирча ёзувларни ўқиш имкони бўлмаган, чунки ҳошиянинг катта қисми кўринмайди. Муҳр шакли ҳам номаълум (Қаранг: «Ўзбекистон овози», 1995 йил 15 июнь).

Сизга маълумки, Сильвестер де Саси Амир Темурнинг Франция қироли Шарль IV га ёзган хатида Соҳибқироннинг муҳри бор, деб кўрсатган.

Л. КЕРЕН: Амир Темурнинг узуги хусусида бир нима дейиш қийин. Чунки Шарқ мамлакатларида узук тақиш аёлларга хос бўлган.

Темурбекнинг муҳрига келсак, ҳақиқатдан ҳам, Шарафуддин Али Яздий, Ибн Арабшоҳ ва Клавихонинг айтишларича, унинг муҳрида уч кичик халқа форсча шиор билан боғланган: «Рости-Русту» («Агар қалбинг пок бўлса, эркинсан»). Темурнинг Шарль VI га ёзган хатига ҳам шу муҳр босилган, лекин унинг сиёҳи ўчиб кетиб, текширишнинг иложи бўлмай қолган.

Уч халқага келсак, бу кўп мамлакатларда илоҳий ва сирли саналган 3 рақамига илова. Мўғуллар бу рақамни зафар ва бахт рамзи сифатида ишлатишган. Ўзини ўзига кўпайтириб, самовий «9» рақамини олиш мумкин деб ҳисоблаганлар. Бу муҳр Темурбек зарб эттирган тангаларда ҳам учрайди, лекин барча тангаларда эмас. Темурнинг туғро (герб)ларида бу муҳрдан бошқа сўзларни топмадим.

Соҳибқирон Хитойга охириги юришига жўнаётиб, зарҳал аждаҳо тасвири бўлган қора байроқни ёйдириб ол-

ган. Менимча, бу туғро эмас, Хитойликларга кўз-кўз қилиш учун қилинган унинг қудрати тимсоли эди.

А. САИДОВ: Амир Темур давлат рамзларига, яъни байроқ, ноғора-туғларга катта эътибор берган. Уларни амирларга тақдим этиш қондаларини қатъий белгилаб қўйган.

Амир Темурнинг расмлари бизгача етиб келмаган. Форс ва ҳинд минатиюраларидаги тасвирлар эса портретлар ҳисобланмайди. Соҳибқиронни турлича акс эттиришади. Ибн Арабшоҳ Амир Темур қиёфасига, сурат ва сийратига онд қисқа, аниқ тасвирларни қолдирган. У 60 ёшдан ошган Соҳибқиронни қуйидагича тасвирлайди: «Темур баланд қадли, узун бўйли, тик қоматли, гўё қадимий паҳлавонлар авлодидан бўлиб, кенг пешонали катта бошли, ғоят кучли ва салобатли, ажойиб бўлалли, ранги оқу қизил юзли, лекин доғсиз, буғдой ранг эмас, қўл-оёқлари бақувват, елкалари кенг, бармоқлари тўғри, пойчалари семиз, қадди-қомати камолига етган, серсоқол, йўғон овозли эди».

Л. КЕРЕН: Ибн Арабшоҳдан бошқа ҳеч ким Темурбекнинг тасвирини бермаган.

Темур ўспирин пайтида жароҳат олган. Тарих шундай сўзлайди. М. Герасимов ҳам Темур суяқларини текшириб кўриб, буни исботлаган.

Темур баланд бўйли (1 метру 70 см.), бақувват, нигоҳи суҳбатдошини эсанкиратиб, унда тасаввур қолдирадиган бўлган. Соқолининг қизғиш мўйи топилган, бош чаноғининг шакли унинг мўғул ва бошқа ирқ билан қўшилмаслигини эслатади.

А. САИДОВ: Америкалик антропологлар Г. Глезер ва М. Троттер томонидан 1958 йилда таклиф этилган усул асосида ўзбек олими Т. Ходжайов Амир Темурнинг оёқ-қўл суяқларини ўрганиб, унинг бўйи роппа-роса 170,7 см. бўлган деган хулосага келди. Бу эса Соҳибқирон ўша даврдаги Мовароуннаҳр аҳолисининг ўртача бўйидан 6—7 см. баланд бўлганлигини кўрсатади.

Амир Темурнинг киприклари олтин қутичада «Эрмитаж»да сақланмоқда, деган фикр бор.

Л. КЕРЕН: Гал шундаки, унинг салобатли ҳоқон ва оқил саркарда бўлишига, ўз нав-

карларига далда бера олиши ва рақибини эсанкиратиб қўйишига монелик қилмаган. Армияси билан донмо бирга бўлиши, ҳатто етмишга кирганида ҳам йўл, жанг ва оғир иқлим машаққатларига чидай олиши унинг ниҳоятда бақувват бўлганлигини билдиради.

А. САИДОВ: Амир Темур ўз салтанатида шундай тартиб-қоида ўрнатганки, иқтисод, савдо-сотиқ, маданият тараққиёти учун ҳамма шароитлар бўлган. Соҳибқирон умри бўйи дин ва шарият, давлат ва уни бошқариш, кенгаш ўтказиш, подшо ва вазирларнинг моҳияти, уларнинг аҳамияти ҳақида йўл-йўриқлар яратган. Яшашдан асосий мақсадларини ифодаловчи бўлмиш адолат ва адолатсизлик, сўз билан иш бирлиги, дўстлик ва душманлик, ботирлик ва қўрқоқлик, ширинсуханлик ҳақидаги панднасихатлари унинг ҳаётлиги давридаёқ муҳим тарбиявий восита бўлиб хизмат қилган.

Л. КЕРЕН: Мен юқорида айтганимдек, Темурбек тарихда йирик саркардалигига қарамай, ўта прагматик инсон бўлган. Ўзга йирик давлатларни енгил учун унинг ўзида барқарор ва равнақ топган давлат бўлиши керак эди. Бу шарт салтанат пойтахти аҳолисининг тинчлиги, деҳқончилик, косибчилик ва савдо ишлари яхши йўлга қўйилгандагина бажарилиши мумкин бўлган.

Темур ўз қўли остидаги одамларни ва ерларни, армияси ва мудофаа заковати туфайли рақибини улоқтириб ташлаб, одамларига тинчлик таъминлаб беришга қодир эди. Мамлакат ичида тайинланган амалдорлар барчага нисбатан одиллик, йўлларнинг назорати, нархнаво устидан назорат ва ҳоказолар туфайли осойишталикни ва халқ фаровонлигини таъминлаб турган.

Темурнинг ўзи шахсан ҳарбий юришлар туфайли ойлаб ва йиллаб пойтахтдан йироқда юра олган.

А. САИДОВ: Амир Темур салтанатини идора этиш қодалари унинг «Тузуклар»ида белгилаб берилган. Шу муносабат билан яна бир бор «Тузуклар» масаласига тўхталиб ўтсак. Маълумки, бу хусусда тарихчилар ўртасида ягона фикр йўқ. Баъзилар «Тузуклар»ни Соҳибқирон ёзган десалар, бошқа бировлар унинг котиблари битган, дейишади. «Тузуклар» XII асрда форс-тожик тилида бошқа солномачилар томонидан ёзилган деган тахминни илгари сурадиганлар ҳам бор. Шарафуддин Али Яздийнинг «Зафарнома»сида «Манзуман турк» асари турк тилида Темур бош девонида ёзилган ва Темур томонидан таҳрир этилган, дейилади.

Л. КЕРЕН: «Темур тузуклари», менимча, «Зафарнома»га асосланиб, қасида сифатида ёзилган. Шу билан бирга тарбиявий аҳамиятга эга бўлган, Темурий шаҳзодалар тарбиясига мўлжалланган, ҳақиқатдан узоқ бўлган асардир. Унда Темур ўз салтанати жамиятини, армиясини фуқаробоп қилиб ташкил қилиш, жангларда зафар қозониш учун ишлатган қоида ва режалари берилган.

Темурда режалар бўлмаган, олдиндан уюштирилган жанг услублари ҳам. У услубларни жанг майдонининг ўзида, тўқнашув дақиқаларида уюштирар ва вазиятга, ўз хабарчиларининг маълумотларига, об-ҳавога қараб, ўз ақлу заковати билан китобларда ёзилган йўл-йўриқларни ишлатиб, уларни ўзгартириб турар эди.

«Тузуклар» ва «Хотиралар» бизга ўша зафар қозониш йўл-йўриқларини, шахсан Темур қўли билан ёзилган барча нарсаларни ўқиб чиқиш кераклигини кўрсатади. Шунингдек, ўша давр мамлакатларининг ҳукмдорлари, Темурнинг замондошлари, хоҳ у дўсти бўлсин, хоҳ рақиби, тарихини чуқур ўрганиб чиқиш керак. Уша давр олимлари, меъморларининг, мусаввир, адиб, дин арбоблари ва сўфийларининг асарларини қолдирмай ўқиш лозим.

Темур ҳаёти бир катта жангномаки, у қўплаб мамлакатларни, турли ирқ, маданият ва дин вакилларини ўз ичига олади. Лекин қолган энг қийин масалаларни аниқлашга тўғри келади: Темур шахсининг устунлигини ва идора қилиш қудратининг сирларини, ундаги зиддиятларни, яъни бир инсонда ҳам музаффар ва шафқатсиз саркарда, ҳам тинчлик посбони, олимлар ва меъморлар раҳнамоси ва фуқаролар фаровонлиги ташвишида яшовчи одам мужассамланганлигининг ечимини топиш керак.

Темур ҳаётини ўрганишда одил бўлиш, тадқиқотлар бошидаёқ хулоса чиқаришдан сақланиш лозим.

Темур лаганбардорларни ёмон кўрган ва дастлаб ҳақиқат излаган. Бу Темур замонаси солномаларида баён қилинган. Булар Клавихо билан бўлган алоқа, Темур ҳаёти ва унинг қирралари, удумлари, Темур салтанати ғарбий қисмининг жуғрофияси ҳақидаги аниқ ва батафсил ҳужжатлар шу хусусиятларни очиб беришга хизмат қилади.

У Самарқанд бойликлари ва гўзаллигидан, Темур ва унинг саройи шукуҳидан гувоҳлик беради, аммо 1783

йили ҳинд тилидан таржима қилиш учун олиб келинган даврга молик. Бу ҳужжатларнинг асл нусхасидаги маълумотлар асосан инглизча. Таниқли шарқшунос Жан Убеннинг ёзишича, ҳужжатлар келиб чиқиши жиҳатидан ҳинд-мўғулча асосга эга бўлиб, XVII асрда битилган.

Темур «Хотиралари» ва «Тузуқлар»нинг ҳаққоний эмаслиги ҳақидаги фикр охир-оқибат бир тахминга асосланади: ҳеч ким, ҳеч қачон унинг китоб битаётганини кўрмаган. Уша даврдаги ҳеч қандай адиб Темурнинг хотира ёзаётгани ёки бирон адибга айтиб туриб ёздирётгани ҳақида хабар бермайди.

Темур саройида ва салтанатида ёзувчилар кўп бўлган. Арабшоҳ ҳикояси, «Зафарнома», форс солномачилари... Улар ёзилаётган нарсаларни назардан қочирмаганлар ва асарларида шуларга ишора қилиб ўтганлар. Ҳеч қайсиси бу «Хотиралар» ва «Тузуқлар» ҳақида сўз очмаган. Булар мазкур ҳужжатларнинг асосли ёки асосли эмаслиги хусусида мени ҳам ўйлантириб қўяди.

А. САИДОВ: Умуман, «Тузуқлар» ёзиш хитой ва турк-мўғул хонларидан қолган анъанадир. Мисол тариқасида турк ҳоқонларидан қолган «Қонуннома»ни, Чингизхон «Билиг»ини, Хондамирнинг «Қонунни Хумоюн»ини ва бошқаларни кўрсатиш мумкин.

«Темур тузуқлари»ги келсак, асосий муаммо унинг муаллифи ким деган саволга бориб тақалади. Сомийнинг «Қомус ул-аълум» асарида Амир Темур «Тузуқот» номли қонунлар мажмуасини қаламга олиб, унда ўзининг таржимаи ҳолини баён этган, дейилади. Француз шарқшуноси М. Шармуа ва рус ҳарбий тарихчиси М. И. Иванов «Тузуқлар»ни Амир Темур ўзи ёзган ва у муҳим автобиографик асар, деган фикрни билдиради. Аммо бошқа бир гуруҳ олимлар, масалан, В. В. Бартольд, Э. Г. Браун, Ч. А. Стори «Тузуқлар»ни сохта асар, уни Амир Темур ўзи ёзмаган, дейишган. Инглиз олими Ч. А. Стори Мир Абу ал-Ҳусайний ат-Турбатийни «Тузуқлар» муаллифи, деб кўрсатган бўлса, рус шарқшуноси А. Ю. Якубовский «Тузуқлар» XVIII асрда Ҳиндистонда ёзилган деса, француз олими Ж. П. Ру XVI асрга тааллуқли, деб таъкидлайди.

Бу борада, менимча, ўзбек академиги, темуршунос олим Б. Аҳмедов фикрига қўшилиш мумкин: «...Қандай бўлмасин, асарни Темур ёки бошқа одам ёзганли-

гидан қатъи назар, у сохта эмас, балки чин асардир» (Б. Аҳмедов. «Темур тузуклари» ҳақида икки оғиз сўз. Темур тузуклари. Тошкент, 1991, 7-бет).

Хулоса сифатида шуни айтиш мумкинки, «Тузуклар» Амир Темур шахси ва фаолиятини ўрганишда муҳим тарихий манба вазифасини ўтайди.

Амир Темурнинг шундай бир сеҳри борки, у изланувчиларни ўзига ром этади. Бу Соҳибқироннинг илму фан, таълиму санъат ва маданият ҳомийси, олимлар, адиблар, зиёлилар раҳнамоси бўлганлигидир.

Л. КЕРЕН: Темурбек олим, мусаввир, адиб, муҳандис ва дин пешволарини ҳурмат қилган, ўз муҳофазасига олган. Бу фазилатини у жанг ва қамал пайтларида уларни тинч ижод билан шуғулланиш учун Самарқандга жўнатиб авайлаши билан тасдиқлайди. Дамашқлик Ибн Холдун ҳаётини бунга мисол қилиб келтириш мумкин.

Солномалар, ҳатто Арабшоҳ Темурнинг санъат ва фанга бўлган муносабатини, жамиятда ва ҳарбийлар орасида ҳам санъат ва фанга ҳурмат бўлишини талаб қилганлигини тасдиқлайди. Фан арбобларини жангу жадалларда, қонли савашларда ваҳшийлашган аскарлардан авайлаганлиги Темурнинг уларга бўлган ҳурматидан нишонадир.

Темур қандай қилиб санъат ва фан қадрига етадиган инсон бўлиб камол топганини тушуниш қийин, чунки бунинг учун одам ёшлигида шу соҳаларда устозлардан машқ олган бўлиши керак. Ёшлик даври кешлик ёрим кўчманчи барлослар орасида, сафар ва жангларда ўтган Темур бундай билимни қаердан олди экан? У Темурийларга мансуб янги ажойиб меъморчилик намуналарини танлаш ва улар қурилишини бошқариш салоҳиятини ўзида қандай шакллантира олган бўлса? Биз Темурнинг ёшлик ва шогирдлик чоғидаги сиру синоатли ҳаётидан яхши хабардор эмасмиз. У фақат кичиклигида отаси Тарағай билан Кешдаги масжидга ва сўфийлар кенгашларига қатнаганлигини маълум. Биламизки, Темур у ерда ажойиб диний тарбия олган.

А. САИДОВ: Амир Темур армиясида ягона оврупалик — бавариялик И. Шильтбергер бўлгани маълум. У ўзининг «Эсдаликлар»ини ёзиб қолдирган.

Л. КЕРЕН: Тўғри. Дастлаб Темур, кейин унинг ўғли армиясида узоқ хизмат қилган бавариялик аскар

Шильтбергернинг «Эсдаликлар»ни етарли танқидий ўрганмасдан, шунчаки санаб ўтган тарихчиларга эътирозим бор. Бу «Эсдаликлар» матни 1859 йили Мюнхенда матбаачи Нейман чоп эттиргандан кейингина маълум бўлди. Унга босқинчиларга ва айниқса Темурга қарши эътиросли «Сўзбоши» ёзилган. Шильтбергер замонида битилган бу «Эсдаликлар»да Осие ва Урта Шарқ кишилари, воқеа ва жугрофияси ҳақида янгилиш фикрлар шунчалик кўпки, мен ҳатто унинг муаллифи борлигига ҳам шубҳа қилиб қоламан. Ундаги баъзи тўғри далиллар ҳам «Зафарнома»дан ёки Арабшохнинг XVII ва XVIII асрларда Оврупода машҳур бўлган таржимаи ҳолидан олинган ва унинг муаллифи ҳақиқатдан ҳам Шарқдан қайтиб келган Шильтбергер бўлиши ва у ўзининг камторона ёзилган саргузаштларини бир-икки матбаачига ишониб бергану, кейинчалик уларга Арабшохдан ёки «Зафарнома»дан олинган олди-қочдиларни қўшиб-чатган бўлишлари мумкин-ку, деган фикрларга ҳам олиб келади.

А. САИДОВ: Бунга қарама-қарши ўлароқ Оврупода кенг тан олинган манба, бир неча бор таъкидлаганингиздек, Руи Гонсалес де Клавихонинг «Амир Темур саройига саёҳат» номли кундаликларидир. Клавихо «Кундаликлари» Амир Темур даври ижтимоий-сиёсий, иқтисодий ва маънавий ҳаёти тарихига доир муҳим манбадир. Бу асар биринчи марта 1582 йили Испаниянинг Севилья шаҳрида «Буюк Темурнинг ҳаёти ва фаолияти» номи билан чоп этилган. 1782 йили у Мадридда шу номда иккинчи марта нашр этилган. Бу китоб испан тилида учинчи марта 1949 йили Мадридда Лопес Эстрада томонидан чоп қилинган.

Клавихонинг «Кундаликлари» бир неча тилларга таржима қилинган. Жумладан, рус тилига биринчи марта 1881 йили И. И. Срезневский томонидан таржима қилиниб, Петербургда чиқарилган. 1990 йили эса бу асарнинг И. С. Миракова тайёрлаган иккинчи русча нашри чоп этилган.

Клавихонинг «Амир Темур саройига саёҳат» китоби И. И. Срезневский тайёрлаган русча матндан йирик адабиётшунос олим профессор Очил Тоғаев томонидан ўзбек тилига таржима қилинган.

Сиз ҳам бу асарни француз тилига изоҳли таржима қилгансиз.

Л. КЕРЕН: Аслида, мен Клавихо «Кундаликлари»ни

танқидий кўз билан ўрганиб чиқиб, луғатдан фойдаланиб, тарихий далиллар ва бошқа солномалардан олинган жуғрофий маълумотлар ёрдамида таржима қилганман.

Илгари қайд этганимдек, Клавихо асари Марказий Осиёга қилинган сафарларни, Темурни ва унинг атрофидаги жамиятни ва ниҳоят Самарқадни ўрганиш учун биринчи туртки бўлган. «Кундаликлар»нинг Клавихо шахсан кўрган ёки эшитган воқеаларни ўз ичига олган қисми, яъни ўзи гувоҳ бўлган воқеалар ҳаққоний туюлади. Лекин бу «Кундаликлар»да бошқа киши томонидан ҳикоя қилинган ва Клавихо томонидан йиғилган афсона ёки ўша давр кишилари тасаввурига мансуб воқеалар ҳам борки, уларни Клавихо ўрта аср диний эътиқодларига қўшиб ҳикоя қилади. Мен, албатта, ўз китобимда зарур изоҳлар берганман.

А. САИДОВ: Бирор бир тарихий шахс тўғрисида тадқиқот олиб боришда шу шахс авлодларининг хотиралари, кўрсатмалари ёки қўлёзмалари катта аҳамият касб этади. Сиз «Тамерлан ёхуд Соҳибқирон салтанати» номли китобингизни «Темурбек наслдан Исломбек Худоёрхонга ва грециялик Де Дона Анжелина авлодларидан Маркиз Контрерас де Лозайага» бағишлагансиз.

Л. КЕРЕН: Мен Темур авлодидан Исломбек Худоёрхон ўғли билан танишганман. У билан бир неча йиллар давомида қадрдон дўст ришталарини боғлаб, кўп суҳбатда бўлганман. У Самарқандда туғилган ва большевиклар таъқибидан қочиб кетишга мажбур бўлган. Афғонистон подшоси қабул қилиб, уни Франция ва Швейцарияга ишончли вакил этиб тайинлаган. У Парижда Афғонистон Элчихонасини очиб, то нафақага чиққунига қадар шу ерда халқаро алоқалар билан шуғулланган.

Нафақага чиққандан кейин Швейцарияга, Монтре шаҳри яқинидаги шифохонага кўчиб ўтган ва 1981 йили вафот этган. То вафотига қадар, мен унинг ҳузурига бир неча марта борганман. Уни мусулмон жамоаси ва Афғонистон элчиси доктор Акрам талаби билан хусусий қабристонга дафн этганлар. Лекин унинг қабри қаерда эканлигини аниқ билмайман, менга хабар беришмаган.

Исломбек маълумотли ва одобли инсон эди. У мен учун тенгсиз дўст эди.

А. САИДОВ: Амир Темур тўғрисида Испанияда Клавихо «Кундаликлари»дан ташқари ҳам бир қатор ман-

балар мавжуд. Масалан, Соҳибқироннинг Кастилия қироли Генрих III билан ёзишмалари ва ҳатто ашёвий далиллар бор. Масалан, Клавихога қўйилган қабр тошида шундай ёзувлар бор: «Бу ерда ҳурматга сазовор бўлган Руи Гонсалес де Клавихо ётибди. Тангри уни раҳмат айлаган бўлсин. Марҳум яхши ном қолдирган қирол Дон Генри ва унинг ўғли Дон Жон (ҳукмронлиги) да девон бошқарувчиси бўлган. Қирол Дон Генри Темур (саройи)га элчи этиб юборганди» (Ўзбекистон адабиёти ва санъати», 1995 йил 22 сентябрь).

Л. КЕРЕН: XVI аср испан солномаларида элчи Клавиходан олдин Темурбек билан учрашган кастилиялик биринчи элчи тўғрисида жозибали ҳикоялар бор. Шу биринчи элчи Анқара жанглари пайтида Туркияда бўлган. Элчи у ерда Темурни ўз подшоси номидан зафар билан муборакбод қилган. Шу давр хабарларида айтилишича, Темур уларни меҳрибонлик ва саҳийлик билан қабул қилган. Уларни кузатиб қўйиш учун ўз элчиси Муҳаммад Эл Кешийни ва Боязид қарамлигидан озод этган уч овруполик канизакни қўшиб юборган. Бу аёллар Темурнинг Кастилия қиролига тортиғи бўлган.

Мазкур воқеа Шарқ солномаларининг ҳеч бирида, ҳатто «Зафарнома»да ҳам акс эттирилмаган. Шунинг учун бу бир эртакмикан, деб қоласан киши. Бундан бир неча йил бурун бир испан тарихчиси Севилья шаҳридаги қадимги архивлардан кастилиялик икки элчи, Муҳаммад исмли чиғатойлик элчи ва Темур томонидан турклардан озод этилган уч нафар қиз ҳамроҳлигида шаҳар ҳокимлигида қабул қилингани ҳақидаги 1403 йил февралига молик хабарни топиб олган. Ҳужжатда экспедиция аъзоларига кетган озиқ-овқат ва ётоқ харажатларининг рўйхати бор. Бу харажатларни, эҳтимол, қирол қайтариб бергандир.

Экспедиция Сеговига, Қирол Генрих III турган жойга борган. Сегови ҳокими, Жан де Контрерас собиқ асираларнинг энг каттаси Анжелинани кўриб, унга ошиқ бўлиб қолган. Бу ишқ воқеаси— ҳақиқат. Бу жуфтдан авлодлар то шу кунларгача етиб келган.

Мен Анжелина авлоди Маркиз де Лозойа билан танишганман. У мени Сеговидаги Анжелина яшаган уйга таклиф қилган. Менга оила архивини, бобокалони суратини ва Анжелина билан тўйлари ҳақидаги гувоҳномани кўрсатган. Ҳатто мени Сеговидаги бир черковга

бошлаб бориб, момоси Анжелинанинг қабрини ва унинг устига қўйилган чиройли қабр тошини кўрсатган.

Темур элчиси Муҳаммад Кешийга келсак, элчи Клавиҳо «Кундаликлари»да унинг номи зикр қилинган. Чунки бир йил ўтгач Муҳаммад Кеший элчи Клавиҳога Самарқанд сафарига ҳамкорлик қилган. Бу «Кундаликлар»да Темур билан бевосита мулоқот қилган кишилар бўлганлигини исботловчи ва ўша даврга молик воқеаларни аке эттирувчи аниқ далиллар бор.

А. САИДОВ: XIV аср охирида — XV аср бошларида Амир Темур салтанатининг додруғи Оврупо мамлакатларига қадар етиб борган. Франция, Англия, Испания, Генуя ва Византия каби давлатларнинг қироллари Соҳибқирон билан сиёсий, иқтисодий ва савдо алоқалари ўрнатишга интиланлар. Шу боис буюк жаҳонгир ва музаффар ҳузурига ўз элчиларини мунтазам юбориб турганлар. Амир Темур ташқи сиёсатида Оврупо йўналиши муҳим ўрин тутган. Соҳибқирон дипломатияси кўп қиррали бўлган.

Л. КЕРЕН: Темурнинг Фарб мамлакатлари билан ўрнатган дипломатиясини ҳозирги кунда биз «қўл чўзиш сиёсати» деб атаймиз. Бу дипломатия овруполик ҳукмдорларга Темур томонидан ҳеч қандай шахсий ғараз, тижорий, рақиблик, ҳудудий ва дин муаммолари йўқлигини кўрсатиш ҳаракати бўлган. Бу дипломатия икки босқичда ва икки турли йўналишда кечган.

Анқара учун бўлган ҳал қилувчи жангда Темурбек овруполик ва византияликларни бу низога аралашмасликка қатъий чақирган. Бунинг эвазига уларни муҳофаза этишни ваъда қилган. Ғалаба қозонганидан кейин Темур ўз ваъдасида туриб, Боязид тутиб турган насроний тутқунларни озод этган ва Овруподаги йирик мамлакатлар ва Византия дахлсизлигини тан олган. У Франция, Англия, Генуя ва Венецияга эркин алоқаларни, савдогарлар ва мол алмашишни таклиф қилган. Шундай қилиб, у ўз юртининг Оврупо билан яқин қўшничилик қилиш ва ҳозирда «Ипак йўли» деб аталадиган савдо йўлларини равнақ топтириш нияти борлигини кўрсатган. Франция қиролининг жавобидан, масалан, унинг хати яхши кутиб олинганлиги кўриниб туради. Темур вафоти ўша давр учун жуда илғор ғояли бу режани узиб қўйган.

А. САИДОВ: Амир Темур — бутун бир тарихий даврга асос солган оламшумул шахс. Унинг ишларини Темур

рийлар сулоласининг вакиллари давом эттирганлар. Шунинг учун Соҳибқирон тўғрисида ёзганда Темурийзодаларни четлаб ўтиб бўлмайди. Бу соҳада ҳали қилинадиган ишлар кўп.

Л. КЕРЕН: Мен Темурийзодалар тарихини ва уларнинг ўша давр мамлакатлари ва тузумлари билан ўрнатган сиёсий ва маданий алоқалар тарихини бир қадар камроқ биламан. Ҳозиргача Темурийларнинг умумий тарихи йўқ. Умид қилиш керакки, бир ёки бир неча тарихчи алоҳида-алоҳида ўрганилган манбаларни йиғиб умумий бир асар яратади.

Темурийларнинг Ҳирот ва Шерозда ҳукмронлик қилганлари ҳақида маълум бўлган ҳужжатлар бу мавзунинг тарих ва тараққиёт учун жуда бой манба ҳамда туҳфа эканлигидан нишонадир. Темурийзодалар ҳаёти ва ишлари тўғрисидаги мавжуд ҳужжатларнинг аксарияти «Сарой хабарлари» бўлиб, ўрганишда воқеалар ҳақида нотўғри тасаввур беради. Улар болалигида, ўспиринлик даврида нима билан шуғулланганликлари, ўзларини қандай тутганликларини, Темурбекка муносабатлари ва Темур уларнинг тарбиясига ва кейинги тақдирига қандай таъсир кўрсатганлигини билишни истар эдик. Бу ҳақда катта ва ажойиб китоб ёзиш учун маълумотлар бор.

А. САИДОВ: Жуда тўғри. Ҳазрати Амир Темур шахсияти ва фаолияти шунчалик кўп қирралики, турли манбаларда ва асарларда ҳар хил фикр-мулоҳазаларни учратиш мумкин. Шу боис мулоқотимизни ўзбек матбуотида айтилган бир таклифни қўллаб-қувватлаш билан яқунласак. Ҳақиқатан ҳам, Соҳибқирон ҳаётини тўла қамраб олган, энг сўнгги маълумотларга суяниб битилган «Амир Темур қомуси»ни тузиб, нашр этиш вақти келди («Халқ сўзи», 1996 йил 17 январь).

АМИР ТЕМУРНИНГ ДИПЛОМАТИК ЁЗИШМАЛАРИ

Амир Темур давлатининг ташқи сиёсати ва жаҳонда тутган макени бу мактубларсиз тасаввур қилиб бўлмайди, албатта.

Б. Аҳмедов: Амир Темур. Тошкент, 1995, 583-бет.

Ҳазрати Амир Темур Оврупо давлатлари бошлиқлари билан фаол сиёсий ва савдо муносабатлари олиб борган. Буларга ўша даврдан ҳозиргача сақланиб қол-

ган расмий ҳужжатлар, яъни дипломатик ёзишмалар гувоҳлик беради. Ашъвий далил тариқасида Амир Темур ва унинг учинчи ўғли Ғарбий Эрон, Ироқ ва Озарбайжон ҳокими Мирзо Мироншоҳ билан Франция, Англия, Кастилия ва бошқа мамлакатлар қироллари ўртасидаги мактубларни кўрсатиш мумкин. Мактублардан айримлари Франция Миллий архивида (ўзбек ва рус тилида чиққан деярли барча китоб ва мақолаларда бу мактублар Франция Миллий кутубхонасида сақланади, дейилиши нотўғри). Британия музейида ва Испания архивларида сақланмоқда. Таниқли темуршунос олим, академик Б. Аҳмедов ҳақли равишда таъкидлаганидек, бу мактубларни махсус ўрганмоқ зарур (Б. Аҳмедов. Амир Темур. Тошкент, 1995, 583-бет).

Биз фақат Парижда Миллий архивда сақланаётган мактубларнинггина ўзбек тилидаги таржимасини ва уларнинг қисқача изоҳини беришга қарор қилдик, холос. Бу мактублар профессор Л. Кереннинг «Тамерлан даврида Самарқанд йўли» номли китобида келтирилган матнидан ўзбек тилига таржима қилинди (L. Kehren. La route de Samarkand au temps de Tamerlan. Paris, 1990, p. 293—299; 323—324).

Ҳозирги кунда Франциянинг Миллий архивида 4 та хат сақланмоқда (Archives nationales, N AE II 203, 1937, dossier II, № 7 dis et 7 ter).

Биринчиси, Амир Темурнинг Франция қироли Шарль IV га форс тилида ёзган хатининг асл нусхаси;

Иккинчиси, шу хатнинг архиепископ Иоаннинг ўзи ёки унинг бирон замондоши лотин тилига таржима қилган нусхаси;

Учинчиси, Франция қироли Шарль IV унинг Амир Темурга лотин тилида ёзган хатининг нусхаси;

Тўртинчиси, Мирзо Мироншоҳнинг уч наслоний қиролга йўллаган хатининг лотин тилига таржима қилинган нусхаси. Унинг асл нусхасини Иоан ўзида сақлаган ва кейинчалик Англия қиролига кўрсатган.

Бу хатлар биринчи мартаба 1822 йилда француз шарқшунос олими Сильвестр де Саси томонидан «Тамерланнинг Шарль VI билан ёзишмаси ҳақидаги хотиралар» (Silvestre de Sacy. "Memoires sur une correspondance inedite de Tamerlan avec Charle VI", Memoires de L'Academie des inscriptions et belles Lettres, 6, Paris, 1822, p. 470—522) ва Х. Моранвилле томонидан «Тамерлан ва унинг саройи ҳақида 1403 йили доминиканлик бир

киши томонидан ёзилган хотиралар» (Н. Moranville, *Memoires sur Tamerlan et sa cour par un dominicain, en 1403*“, Bialiothegue de L'Ecole nationale des chartes, LV. Paris, 1894, p. 1—32) мақолаларида махсус ўрганилган эди.

Амир Темурнинг Франция қироли Шарль VI га мактуби форсийдан француз тилига профессорлар Д. Ма- жуб, Л. Керен ва Д. Боганович томонидан таржима қилинган.

Амир Темурнинг Франция қироли Шарль IV га мактуби

«Буюк Амир Темур Кўрагоний— Умрлари боқий бўлсин! Франция қироли дўстининг юз минг таъзими ва дуоларини қабул қилгайлар.

Кўп миннатдорчиликлардан сўнг улуғ қиролга шуни маълум қиламизки, Фра Фрискин, устоз бизга етиб келдилар ва улуғ қирол шон-шухрати, буюклиги ва олий зот қалби муҳрланган хатни келтирдилар. Бундан бошимиз осмонга етди. У бизга яна Сиз олий зотларининг, Яратгучи паноҳида, катта армия билан йўлга чиққанингизни ва умумий ғанимларимиз устидан ғолиб келганингизни етказдилар.

Шундан сўнг биз Фра Иоанн Марчессия де Султонияни Сизга, бўлган воқеаларни сўзлаб беришга юбордик. Мана энди биз улуғ қиролдан тез-тез мактуб йўллаб туришларини ва хатларда сиҳат-саломатликлари ҳақида хабарлар юбориб, бизларни хотиржам қилишларини кутмоқдамиз.

Яна Сиз савдогарларингизни биз томонларга юборсангиз, токи биз уларни қизғин, барча иззатларини ўрнига қўйиб кутиб олайлик. Бизнинг савдогарларимиз Сиз томонларга борсалар ва уларга ҳам шундай иззат-икромлар кўрсатсанглар. Майли, улар ҳеч қандай хавф-хатарсиз, тўсиқсиз йўл юрсинлар.

Дунёни савдогарлар фаровон қиладилар, деган нақл-ни инкор этиш бефойда.

(...) узоқ умр ва саломлар йўллаймиз. Ушбу 805 йил-нинг муҳаррам Шаввал ойида битилди».

Бу Амир Темур дипломатик ёзишмаларидан асл нус-хаси сақланиб қолган хатлардан биридир. Мактуб 173×385 мм ҳажмдаги юпқа ва юмшоқ пергамент қо-

розга ёзилган. Бу хат ёзуви ичига қилиниб, учга букланган ва муҳрланган ҳолда 160×173 мм ҳажмдадир.

Мактуб XV аср форсий тилида битилган. Бу услуб— муғул девонларида кенг тарқалган, мактуб битишда тезкорлик ва тежамкорлик услубидир. Масалан, хатнинг форс тилидаги асл нусхасида «V» шаклидаги белги бўлиб, шу мактуб эгаси «Улуғ Амир Темур Кўрагоний— Умрлари боқий бўлсин!» деган сўзларни қўшиб ўқишга ишорадир. Ёки: «Франция қироли» сўзлари ҳошияга битилган бўлиб, мактуб кимга йўлланаётганини аниқлатган.

Мактубнинг биринчи қаторларида зар излари бор, қолган қисми қорамтир рангда ёзилган. Муҳр кунгараси (доираси) 22 мм ҳажмда бўлиб, мактуб остига босилган, аммо ҳозирги кунга келиб деярли бутунлай ўчиб кетган. 1822 йили Сильвестр де Саси бу хатни ўрганганда уч бурчак шаклида жойлаштирилган уч доирани ва Амир Темур шиори «Рости-Рустии» изларини зўр базур иллаган. Мактуб 14 қатор ёзувдан иборат, муҳр ва ҳошияда «Қироллик архиви» сўзлари ёзилган икки муҳрғуч бор.

**Амир Темурнинг Франция қироли Шарль VI га
мактубининг архиепископ Иоаннинг ўзи ёки унинг
бирон замондоши лотин тилига таржима
қилган нусхаси**

«Улуғ Темур Кўрагоний — Умрлари боқий бўлсин!
Франция қироли дўстингизнинг юз минг таъзимимизни ва дуоларимизни, бир олам бу дунё тиклакларимизни (яъни бу дунё бахт-саодатини кўзлаб қилган тилакларимни қабул қилгайлар).

Дуойи саломлардан сўнг маълум бўлсинким, ҳазрати авлиё Франсуа бу томонларга етиб келди ва мактубларингизни ҳамда шон-шуҳратингизни, буюклигингиз ва қудратингиз ҳақидаги хабарларни бизга етказди. Бошимиз кўкка етди. У киши бизга қирол катта армия билан, Оллоҳ таолонинг паноҳида йўлга чиққанларини ва умумий душманларимизни енгганингизни сўзлаб бердилар.

Шундан сўнг оғамиз Иоан, Султония роҳибни Сиз томонга, содир бўлган воқеаларни сўзлаб бериш учун жўнатилди. Энди, биз қирол жаноби олийларидан тез-

тез мактублар олиб, саломатлигингиздан беҳабар бўлиб, хотиржамликка эришиш умидидамиз. Яна шу нарса муҳимки, Сизнинг савдогарлар биз томонга келсинлар ва биз уларни иззат-икром билан кутиб олайлик ва бизларнинг савдогарларимиз Сизлар томонга бориб, ўз иззат-икромларини топсинлар.

Токи ҳеч ким уларга зўрлик қилмасин ва ортиқча солиқ солмасин.

Ахир дунёни савдогарлар фаровон қиладилар. Буюклигингизга узоқ йиллар саодат ёр бўлсин.

Ҳижрий 805 йил Муҳаррам ойининг бошларида битилди».

Қиёслаш учун академик Б. Аҳмедовнинг «Амир Темур» тарихий романида (Тошкент, 1995, 583—584-бетлар) келтирилган шу хатнинг таржимасини беришни лозим топдик:

«Амири кабир Темур Қўрагоннинг Франция маликига мактуби. Юз минг бор салом. Орзумандлигимизни қабул этгайлар. Дунё қадар катта орзулар ила тўлган ул улуғ амирга дуойи саломлар етишсинким, (элчиси) биз тарафга унинг шоҳона мактубларини етказди ва улуғ амирнинг азамат ва шавкатини, буюк ном соҳиб эрканлигини арзимизга етказди. Бу бирлан шоду ҳуррамлигимизни ҳосил қилди.

Шу ужурда улуғ амирдан илтимос шулки, доимо шоҳона мактублар юбориш билан сихату саломатликларини бизга маълум қилиб турсалар, токи кўнглимизда тасалли ҳосил бўлсин. Ва савдогарларингизни биз тарафларга юбориб турсангиз. Бу ерларда уларга (зарур) иззат-ҳурмат кўргузилгай. Бизнинг савдогарларимиз ҳам ул тарафларга боргайларким, улар ҳам ўша мамлакатда иззат-ҳурмат қилингайлар. Бирон зот уларга зўрлик қилиб ранжитмасун. Чунки жаҳон тижорат аҳли бирлан ободдур».

Амир Темурнинг Франция қироли Шарль VI га мактуби

«Темур Қўрагоний, сўзимиз. Олам машъали, музаффар, буюк дўстимиз, оламга жуда зарур, катта урушлар ғолиби, олампаноҳ Франция ва кўп бошқа юртлар қиролига ўзимизнинг таъзим ва раҳматимизни йўллаймиз.

Биз Сизнинг давлатингиз доимо гуллаб-яшнашини дўстона тилаб қоламиз. Сизнинг номингиз узоқ юртларга кетганлигини ва бошқа қироллар орасида обрўйингиз баланд эканлигини, бутун Шарқ тақводори, оғамиз Иоанн бизга сўзлаб берган эди. Олдин баъзи франклар ва худди шу йўсинда оғамиз Франсуа Ссатрю 4 кишини бизга йўллаган эди. Айтгандек, қудратингиз кўп юртларга ёйилганини, яқинда Туркияда бўлганимизда ҳам эшитдик. Яна савдогарларнинг ва бошқаларнинг қизиқишларидан хабардор бўлдик. Саройингиз равнақи, қудрати ва тартиботи бизни кўп бахтиёр қилди. Мен билан бир қонун ва бир эътиқодга мансуб бўлган, лекин мен ва менинг дўстларим билан аҳдни бузган турк Боязид билан одамларингизнинг ғанимликларини эшитиб, уни тор-мор этишга қарор қилдик.

Биродоримиз ҳимояси ва Сизга берган ваъдаларимиз боис Туркиядаги умумий мухолифимиз Боязид устига юриш қилдик ва Оллоҳнинг мадади билан уни ва юртини забт этдик.

Буюк шоҳлар ва дўстлар бир-бирларини катта воқеалардан хабардор қилиб туриши одат тусига кирганлиги боис биз роҳиб Иоанни Сизга бизнинг давлат ва биздаги вазият, биз томонларда Сизнинг душманингизга қарши қилинган ишлар, Сизларга бўлган дўстона муносабатимиз ва Сизлар билан бирдамлигимиз йўлидаги самараларимиз ҳақида ҳикоя қилиб берсин учун Сиз улуғ зотлари томон йўлладик.

Биз у кишини Сизнинг ва бизнинг элчи деб ҳисоблаймиз, мамлакатимиз ўртасида борди-келдини йўлга қўймоқ билан давлатларимизни зиёда қилишларини ва савдодан яхши фойда олишларини истаймиз. Дарҳақиқат, савдогарларингиз биз томонларда хавфсизлиги таъминланганини таъкидлаш жоиз.

Бошқа соатлар, иш ва воқеаларни мазкур роҳиб Сизга батафсил сўзлаб берар, зеро у бу томонларда узоқ турди ва кўп нарсалардан воқиф.

Мактуб Сивасга, Муҳаммад алайҳи васаллам таваллудидан кейин 850 йили Муҳаррам ойининг биринчисида берилди».

Бу хат форсийдан лотин тилига ўша давр кишиларидан бири, эҳтимол архиепископ Иоанн, томонидан таржима қилинган.

Амир Темурнинг ўгли Мирзо Мироншоҳнинг христиан шоҳ ва шаҳзодаларга йўллаган мактуби

«Мироншоҳ Кўрагоний, ушбу бизнинг сўзимиз, христиан эътиқодидагилар ичидан саралаб олганларимиз, Қодир таолонинг назари тушганлар, христиан француз шоҳлари ва шаҳзодаларига саломлар йўллаймиз. Қалбимиз биродарлик ҳисларига тўлиб, Сизларга шунини маълум қиламизки, агар Сизлар хоҳиш билдириб, биз томонларга келсангизлар, истаklarингизни бажо келтирурмиз, илло бу сўзларни зукарнан ойида, Оллоҳ таолонинг инояти бирла салом, тинчлик ва дўстлик йўллаб ёзмамиз. Мактуб битмоққа сабаб шул бўлдиким, бутун Осиё тақводори Иоанни икки машҳур шаҳарларингиз Генуя ва Венецияга мактуб билан юборганимиздан сўнг у киши салтанатингиз ҳақида мислсиз ва хушмақом хабарлар билан қайтди. Бундан ташқари, орада оғамиз Франсуа Ссатрю келдилар ва уни иззат-икром билан кутиб олдик.

Улар келтирган маълумотлар туфайли падари бузрукворимиз ва мен Сизларга ва одамларингизга меҳримиз ортиб, кўп ишлар қилдик ва қилмоқдамиз. Чунки уларнинг маслаҳати билан ҳаддан зиёд қудратимизни умумий душманамизга қаратдик, уни енгдик ва забт этдик. Сизларга маълумки, бу ишларни Оллоҳнинг инояти ила қилдик ва мамлакатимиз ўртасидаги дўстлик янада равноқ топишини истаб қоламиз.

Отамиз мазкур тақводорнинг бизга содиқлигини кўриб, уни енгилмас қудратимиз, саъй-ҳаракатларимиз ва юртимизнинг афзал томонларини Сизга сўзлаб берсин учун Сиз томонга йўлладилар.

Савдогарларга келсак, истардикки, Сизнинг савдогарларингиз бизнинг юртларда, бизнинг савдогарлар сизларнинг юртларингизда хавф-хатарсиз, ҳозиргидек, юрсалар. Ниҳоят, агар эътиқодимизда фарқ бўлса ҳам, бари бир барчанинг манфаати, айниқса савдогарларнинг манфаатлари йўлида дўстликни авайлашимиз даркор. Қолган ишларни мазкур тақводор сўзлаб берар, шу боис уни комили иймон билан тингланг ва тортган кўп изтироблари учун иззат-икром кўрсатинг, биз шундек қилмоқдамиз.

Сивасга, Муҳаммад Алайҳи васаллам таваллудидан кейинги 850 йилнинг олдинги ойида берилди».

Франция қироли Шарль VI нинг Амир Темурга жавоб мактуби

«Шарль, Худонинг инояти билан Франция қироли, Олампаноҳ ва Музаффар ҳукмдор Темурбекка саломлар ва тинчлик тилаймиз.

Улуғ ва Олий музаффар ҳукмдор! Эътиқоди ва тиллари ўзига, ўткінчи шоҳ ва ҳукмдорлар ўртасида ғаразсиз ва ўзаро тотув алоқалар ўрнатилиши, бизнингча, фойдадан ҳоли бўлмай, на қонун на виждон ва на ҳақиқатга хилофдурким, илло бу ишлар тинчлик ва хотиржамликка олиб келгай. Улуғ ва олий музаффар ҳукмдор, Сиз улуғ зотдан, биродаримиз бутун Осиё тақводори Илоаан орқали олган хатлар туфайли ана шуларга имоним комил бўлди. Бу хатлар воситасида Сиз бизларга саломлар йўллаб, бизнинг давлат ва салтанатимиз имкониятларини билмоқчи бўлибсиз ва Боязид устидан қозонган зафарингиз қувончига бизни шерик қилибсиз. Маълумингизким, бу хатлар бизда қониқиш ҳосил қилади, чунки айтганингиздек, бизнинг савдогарлар ва бошқа христианларнинг, биздан олдинги ҳукмдорлар давридагидек Сизнинг одамларингиз билан савдо қила олишлари, ўзаро тазйиқлардан холи ҳолда мол алмашувлари, Сизнинг қўл остингиздаги ерларга бемалол боришлари Сиз улуғ зотларга манзурдир. Бунга жавобан Сизнинг таклифларингизга сидқидилдан бажонидил қўшилаемиз. Демак, Сизнинг фуқароларингиз бизларга қарашли юртларга келишлари ва савдо-сотиқ қилишлари мумкин. Шунингдек, муҳтарам тақводор ўз эшитган ва кўрганларини имконияти даражасида баралла Сизларга етказиши мумкин, Сиз зоти олийлари содиқлиги ва бизнинг илтимосимизни назарда тутиб, унга тўлиқ ишонишингиз мумкин. У сизларнинг юртингизга бориш имкониятига эга бўлган онда Сизга бизнинг сизлардан миннатдор эканлигимизни етказажак.

Ниҳоят, Сиз зоти олийларига кўп христианларга кўрсатган марҳамат ва дўстлигингиз учун миннатдорчилик билдирамиз. Қези келганда биз ҳам ўз навбатимизда Сизнинг одамларингизга бундан ортиқроқ марҳамат кўрсатишга тайёрмиз.

Ҳазрати Иусус Христос таваллудидан кейинги 1403 йилнинг 15 июнида, Парижда битилди».

Қиёслаш учун академик Б. Аҳмедовнинг «Амир Темур» (Тошкент, 1995 йил, 584—585-бетлар) номли тарихий романида берилган шу хатнинг ўзбекча таржимасини келтирамиз.

Франция қироли Шарль VI нинг Амир Темурга жавоб хати

«Франклар подшоси Шарль. Тангри таолонинг инояти билан шавкатли ва музаффар Темурбекка тинчлик ва саломлар бўлмай!... Подшоҳлар ва ҳукмдорлар, гарчи тиллари ва дину эътиқоди бошқа-бошқа бўлган тақдирда ҳам, ўз ихтиёрлари бирлан бир-бирларига ҳурмат-эҳтиром ва дўстлик риштаси ила боғланишлари лозим. Чунки бу аларнинг талабларига тинчлик ва хотиржамлик келтиради. Шу боис шавкатли ва музаффар подшоҳ билсинларким, қачонки биз шарқ мамлакатларининг архиепископи роҳиб Иоаан орқали Сизнинг, жаноби олийлари, бизга сиҳат-саломатлик тилаб, давлатимиз ва подшоҳликка оид ишлар билан қизиқиб ҳамда Яратганининг инояти билан Боязид устидан қозонилган ғалабанинг ҳақидаги маълумотни ўз ичига олган мактубингиз бизга катта қувонч ва ҳузур бағишлади. Биз яна ҳам хурсанд ва мамнун бўлдикки, савдогарларимиз ва умуман барча христианларнинг сизнинг мамлакатингизга бориб савдо-сотиқ ишлари билан машғул бўлиши ва табааларингиз бирлан бошқа хусусда келишишлари, умуман бемалол сизга қарашли мамлакатларга бориб савдо-сотиқ бирлан машғул бўлишлари жаноби олийларига маъқул бўлибдур. Бунинг учун Сизга чексиз миннатдорчилик ва ташаккур изҳор қиламиз. Шу билан бирга, сизнинг савдогарларингиз чўчимай бизнинг мамлакатимизга келиб савдо-сотиқ бирлан машғул бўлишлари мумкин. Қолган гапларни, Худо хоҳласа, номи юқорида зикр этилган архиепископнинг оғзидан эшитгайсиз. Жаноби олийлари бу хусусда ҳам, бўлажак топшириқлар хусусида ҳам унга ишонсинлар, чунки у ишончли ва синалган одам... Ва, ниҳоят, биз Сиз жаноби олийларига кўпгина христианларга кўрсатган хайрихоҳлигингиз ва илтифотингиз учун миннатдор эканлигимизни маълум қиламиз. Биз мамлакатимизга келган одамларингизнинг манфаатларини ҳимоя қилишга ва уларга бизнинг табааларимиз бирлан тенг ва имконига қараб ортиқроқ ҳуқуқ беришга тайёрмиз.

Париж шаҳрида 1403 исавий йил июнь ойининг 15-куни битилди».

Амир Темурнинг Кастилия қироли Генрих III га йўллаган мактуби

«Шоҳ Темур, Темурбекдан Кастилия ва Испаниянинг шаҳар ва қишлоқлари қиролига: шон-шухрат, мартаба ва сахийликка бой умрингиз боқий бўлсин. Маълумингиз бўлсинким, Пайо ва Фернан Сангез орқали юборган дўстлик ва эзгу ният ҳисларига тўла мактубингизни бут-бутун олдик. Мактубингиздаги кейинги йиллар ичида салтанатингиз фаровонлиги, осойишталиги ва одиллигингиз ҳақидаги ҳақиқат бизда заррача шубҳа туғдирмайди.

Мен Оллоҳ таолодан салтанатингизни йўлдан оғдирмасликни ва узоқ йиллар даври давра суришингизни сўрайман. Пайғамбар номидан у кишига шон-шарафлар бўлсин!

Сизга шуни хабар қиламизки, Осмон ўғли ҳаддидан ошиб, айёрлик билан фармонлар бериб, подшоликлар орасига низолар солиб, бизнинг огоҳлантиришларимизга парво қилмади ва заррача чўчимди. Шунда биз Оллоҳнинг номи йла кўп сонли тигимизни у томон бурдик. Биз чиниққан армиямиз билан унинг жазосини бериш учун христиан подшоликлари минтақалари томон юриш қилдик. Жангу жадал билан кўп христиан шаҳар ва қалъаларини озод этдик.

У билан бизнинг ўртамизда жанг авжига чиқди ва биз уни Оллоҳнинг қудрати ва шафқати билан енгдик, илло, Оллоҳдан бошқа меҳрибон йўқ, барча нарсаларнинг ҳалоскори Оллоҳ таолодир.

Биз Осмон ўғли Боязид Йилдирим ва унинг ўғли Мустафони банди қилдик. Улар қўлимизга тушдилар, биз уларнинг аскарларини найза ва қиличдан ўтказдик ва қони билан ерни суғордик. Бизнинг одамларимиз уларнинг жасадларини йиртқичларга емиш қилдилар, тирик қолганлари саросимада, яланғоч, оёқ яланг қочиб қолдилар. Биз илтифот ва Оллоҳ таолонинг раҳм-шафқати йла барча христианларга ўз шаҳар ва қалъаларида, ҳокимиятларини топширдик. Бу воқеалардан мактуб элтувчилар хабардор».

Бу мактубларда битилган сатрлар бундан қарийб олти аср аввал ёзилганига қарамай, улардаги айрим жиҳатлар худди бугунги кунимизнинг ўта муҳим даъвати каби жаранглаб турибди: дунё тожирлар билан ободлигини, салтанатнинг улуғворлиги аввало ўзга салтанатлар улуғворлигини эътироф этиш, расмий ва ғайрирасмий тафовутларга қарамай, фуқаролар иззат-икромини бажо келтириш, инсоний ҳуқуқ ва эркинликларга қатъий амал қилиш билан белгиланиши англаб етилмоқда.

Соҳибқирон ҳазрати Амир Темурнинг дипломатик ёзишмалари, биринчидан, Оврупони ўзидан анча аввал уйғонган Шарққа ҳамиша қўл чўзиб келганлигини; иккинчидан, ўз навбатида Шарқ ҳам дунёнинг бу чет ўлкалари билан алоқа боғлашга, ҳамкорлик қилишга, савдо-сотиқ ишларини йўлга қўйишга, эътиқодий тафовутларга қарамасдан, тужжорларни иззатлашга, ҳуқуқларини ҳимоя этишга ҳаракат қилганлигини яққол кўрсатиб турибди.

Тарих такрорланади. Башарият тарихи бўлакларга бўлинмайди. У яхлит ва ягонадир, инсониятнинг ўзаро бир-бирига суяниб, бир-бирини тўлдириб ва бир-биридан баҳра олиб давом этувчи тараққиёт жараёнидир. «Буюк ипак йўли» анъаналари тикланиб бораётганлиги бунга яққол мисолдир.

Шарқ ва Ғарб олимлари ҳам инсоният умумий тарихини яратиш йўлида, жумладан, Марказий Осиё тарихи, унинг ажралмас таркибий қисми бўлмиш Амир Темур ва Темурийлар сулоласи тарихини яқин ҳамкорликда яратмоқлари лозим. Бу тарихни умуминсоний қадриятлар нуқтаи назаридан келиб чиққан ҳолда ёзишда сақланиб қолган тарихий манбалардан, дипломатик ёзишмалардан фойдаланиш ниҳоятда катта аҳамият касб этади. Бу борада Амир Темурнинг Шарқ ва Оврупо давлат бошлиқлари билан ёзишган мактубларини йиғиш ва таржима қилиш ҳамда чоп этиш вақти келди, деб ўйлаймиз.

СОҲИБҚИРОН ТЕМУР РУҲИ БАРҲАЁТ

Тарихда ўтган буюк зотлар амалга оширган оламшумул ишлари билан бирга уларнинг шахсиятлари ҳам авлодлар диққат-эътиборида бўлади. Афсусларким, халқимиз узоқ йиллар давомида буюк давлат арбоби, музаффар саркарда Темурийлар сулоласи асосчиси, Шарқ цивилизацияси ривожига улкан ҳисса қўшган ҳазрати Амир Темурни эъзозлаш, унинг тарихий хизматларига тан бериш имкониятларидан маҳрум эди.

Истиқлол туфайли бизнинг вазифамиз Соҳибқироннинг шахсияти ва серқирра фаолиятини ҳеч қандай қўшиб-чатишларсиз ва, аynи пайтда, унинг тарихдаги мавқеини пасайтирмаган ҳолда қайта мулоҳаза қилиб, холис баҳо бериш энг долзарб масалалардан биридир.

Мустақиллик эпкинлари кўзимиздан, онгу шууримиздан тарих пардаларини юлқиб ташлади. Ва бир пайтлар атайлаб зулмат қобиғида сақлаб келинган ўтмишимизни, ўзлигимизни таниш даври бошланди. Ўзлигини танимаган миллат «емишсиз йиғоч» (М. Қошғарий) кабидир. Зеро, ўтмиш тарих, хусусан, буюк аждодлар миллат қадрини сарбаланд этиб турувчи тиргак ҳисобланади. Буюк алломаларимиз номларини тиклаш ва ҳурматлаш қадримизни бир оз кўтарган бўлса, ҳазрати Амир Темур йили бўйимизни жаҳонга бўйлатгусидир.

Уч минг йилни қамраб олган улуғ тарихимизнинг инсоният ривожига катта из қолдирган бир қисми ҳазрати Амир Темур фаолиятида мужассам бўлган. Соҳибқирон мустақиллик ва озодлик рамзи сифатида тан олинган тарихий шахсдир. Бобокалонимизнинг музаффар номи ва ғолиб руҳи ўз она диёримизга қайтди. Мустақил Ўзбекистонда келажаги буюк давлат қурилаётган бир вақтда катта ғурур ва ифтихор билан айтишимиз мумкин: бизнинг томирларимизда Амир Темур қони бор, юрагимизда Амир Темур руҳи барҳаёт. Халқ орасидан ажойиб истеъдодларни юзага чиқарган бу беназир инсоннинг яратувчилик даҳоси ҳамиша уйғоқдир.

Амир Темур — бу шундай тилсимотки, асрлар мобайнида ўзига маҳлиё этиб келмоқда. Соҳибқирон, у

ҳақда ким қандай фикрда бўлишидан ва қанчалик турли-туман мулоҳазалар айтилишидан қатъи назар, мазъий йўриғини ўзгартирилган шахслардан бири саналади. Шу маънода Амир Темур — ўтмишимизни бегаб, келажакимизга шуъла сочиб турган машъалдир. Амир Темур ҳаёти, фаолияти ва тажрибалари ўзбек миллий давлатчилиги пойдеворига қўйилган тамал тошларидан бири бўлиб, унинг тарихий сабоқларидан ўз истиқлол ва тараққиёт йўлимиздан дадил боришда фойдаланишимиз даркор.

Мустақиллик йиллари каби сермазmun йиллар кам бўлади. Рўйхат тузиб, ифтихор қилишга боис эса, бой ўтмишимизга эга бўлган она заминимиз ҳазрати Амир Темур замонидан кейин бирлашган ва яхлит ҳолда бундай эътиборни кўрмаганлигидир. Бугун бизнинг мамлакатимизни, бизнинг салоҳиятимизни тан олган давлатлар ва халқлар бир нарсани яхши ангадилар: Соҳибқирон Амир Темурдек муносиб фарзандлари бўлган миллат ҳар қайси замонда ва ҳар қандай шароитда ҳам янгидан-янги ғояларни яратишга ва ривожлантиришга қодирдир.

«Бобомиз Амир Темур: «Миллатнинг улуғ мартабасини, саодатини сақламоқ, унинг дардларига дармон бўлмоқ вазифангиздир»,— деб авлод-аждодаларимизга васият қилган эканлар, бугун юрт дарди билан яшаш, элга ҳалол меҳнат қилиш — улуғ бобомизнинг насиҳатларини бажаришдир» (И. А. Қаримов. Истиқлол ва маънавият. Тошкент, 1994, 132-бет).

Амир Темурдек ёрқин тарихий олмоснинг баъзи қирраларига кичик бир шарҳ тариқасида битилган ушбу китобча азиз ўқувчиларимизга жаҳонда, хусусан Францияда темуршунослик илми қанчалик ривожланганлиги ҳақида муайян тасаввур берган бўлса, олдимизга қўйган вазифамизни бажардик, деб ҳисоблаймиз.

ТЕМУРБЕК ЖАҲОН ТАРИХИДА ЭНГ ОЛДИНГИ
УРИНЛАРДАН БИРИНИ ЭГАЛЛАЙДИ. У УЗ ДАВ-
РИДАГИ ЖАМИЯТНИ ЯНГИЛАГАН ВА УНГА ЯНГИ
ИУНАЛИШ БАҒИШЛАГАН. УРТА АСРНИ ЯКУН-
ЛАБ, УЙҒОНИШ ДАВРИНИ БОШЛАБ БЕРГАН...
ФАРОВОНЛИК КЕЛТИРГАН САВДО ЙУЛЛАРИГА
РАВНАҚ БЕРГАН, МАРКАЗИЙ ОСИЁ ВА УРТА
ШАРҚ ХАЛҚЛАРИ МАДАНИЯТИНИНГ ЮКСАЛИ-
ШИ УЧУН БАРЧА ЗАРУР ШАРОИТЛАРНИ ЯРАТ-
ГАН, УЗ УҒИЛЛАРИ ВА НАБИРАЛАРИГА ИЛҒОР
МАЪЛУМОТ БЕРГАНКИ, БУЛАРНИНГ ҲАММАСИ
САНЪАТ ВА ФАН РАВНАҚИНИ ТАЪМИНЛАГАН.
У УЗ САЛТАНАТИ ПОЙТАХТИДА ТИНЧЛИК ВА
ХАВФСИЗЛИКНИ БАРҚАРОР ҚИЛГАН, ОЛИМ ВА
САНЪАТКОРЛАРНИ ОЛДИНГИ САФГА ОЛИБ ЧИҚ-
ҚАН. ҲАР ТОМОНЛАМА ГУЗАЛЛИККА, ХУДОГА
ИШОНЧНИ ИФОДАЛАБ, КУККА ИНТИЛГАН ЁД-
ГОРЛИКЛАРНИ БУНЁД ҚИЛДИРГАН.

ЛЮСЬЕН КЕРЕН

МУНДАРИЖА

ТЕМУРШУНОСЛИККА БАДИА	3
ИСТИҚЛОЛ ВА АМИР ТЕМУР	5
Амир Темурга адолатли буюк эҳтиромимиз	5
Амир Темур йили	11
ЮНЕСКО Амир Темур ва унинг авлод-аждодларимизни улуғламоқда	12
Соҳибқирон Темур ва тарих сабоқлари	16
АМИР ТЕМУР СИЙМОСИ ЖАҲОН ТАРИХИ КУЗГУСИДА	20
Соҳибқирон Темур ва жаҳон шарқшунослиги	20
Амир Темур ва француз шарқшунослик мактаби	26
Францияда «Темурийлар» Уюшмаси	32
Л. Керен — темуршунос олим	35
ТЕМУРҲОНЛИК МУЛОҚОТЛАРИ: АМИР ТЕМУР ФРАНЦУЗ ОЛИМИ НАЗДИДА	38
АМИР ТЕМУРНИНГ ДИПЛОМАТИК ЕЗИШМАЛАРИ	72
СОҲИБҚИРОН ТЕМУР РУҲИ БАРҲАЕТ	83

ИЛМИЙ-МАЪРИФИЙ НАШР

А. ҚЕРЕН, А. Х. САИДОВ

АМИР ТЕМУР ВА ФРАНЦИЯ

Муҳаррир Ш. Холмуродов

Рассом А. Баҳромов
Техник муҳаррир М. Саидова
Мусаҳҳиҳа З. Ҳидоятова

Босмахонага 5.04.96 й. да берилди. Босишга 9.04.96 й да рухсат этилди. Қоғоз бичими $84 \times 108^{1/32}$. Босма табағи 5,5. Нашриёт ҳисоб табағи 5,0. Адади 5000. 4523-бунюртма. Нархи шартнома асосида.

Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги «Адолат» нашриёти, 700047, Тошкент, Сайилгоҳ кўчаси, 5.

Ўзбекистон Республикаси Давлат матбуот қўмитасининг 1-босма-хонасида босилди. 700002, Сағбон кўчаси, 1-берк кўча, 2-уй.